

واریق

تور کجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

اوتوز ایکینجی ایل، یاز ۱۳۸۹، سای ۱۵۵
سال سی و دوم، بهار ۱۳۸۹، شماره ۱۵۵

پروفیسور دوکتور احسان دوغراماجی (۱۹۱۵-۲۰۱۰)

«حاجت‌تپه» و «بیل‌کنت» اونیورسیتہ لری و شہرچیگی نین یارادیجیسی و متولی ہیئت‌ی نین
باشقانی وفات اتندی. (شرح ۱۰۱-جی صفحہ ۵۰)

اولو تانری نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی-ترکی
تورکجه-فارسجا کولتورل درگی

اوتوز ایکینجی ایل، یاز ۱۳۸۹، سایه ۱۵۵
سال سی و دوم، بهار ۱۳۸۹، شماره ۱۵۵

مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

ایچینده کیلر

(فهرست)

- حبران خانیم • دوکتور جواد هیث ۳
- درین معنالی سؤزلر • عزیز محسنی ۱۱
- ایراند ادی یئنی لشمه نین اؤنجوسو • پروانه ممدلی ۱۵
- اسلامیتدن سونرا آذربایجاندا تاپیلان یئرلی حکومتلر • دوکتور میر هدایت حصاری ۱۹
- آنادلیلی شعریمیزین نسیمی سی • یعقوب بابایف ۳۰
- رباعیلرده نرجمه حال اؤرنکلری • نالله صمد اوا ۳۹
- تورک دیلرینده کمیت کانتقوریسی نین افاده اصوللاری • دوکتور ائلناره علی یثوا ۴۵
- تاریخ شکل گیری و گسترش مطبوعات و رسانه ها در بین ترکمن ها (۲) • س. ک. آلیف ۵۳
- ب. آذراوغلونون اوشاق شعرلری • باهار ممدووا - برده لی ۵۹
- حسین جاویدین «آذر» شعرینده انسان و دنیا مناسبتلری • نورانه اسدالله یثوا ۶۴
- ایکی خاطره • دوکتور حسن جعفرزاده ۷۲
- (کتاب تانیتمی) آذربایجان تورکجه شعرین نین یئنی اؤلچوسو • ح.م. ساوالان ۷۶
- (معرفی یایان نامه) عاشقانه های ادبیات ترکمن • شهروز آق آتابای ۷۹
- (کتاب تانیتمی) فضولی نین فارسجا دیوانینا دائر یئنی تدقیقات • وارلیق ۹۰
- کتاب تانیتمی • وارلیق ۹۴
- (شعر) تۇزباق دا یانماسین! • کریم مشروطه چی (سؤنمز) ۹۵
- (شعر) یورد سئوگیسی • کریم مشروطه چی (سؤنمز) ۹۶
- (شعر) شعر و شاعر • ح.م. ساوالان ۹۷
- (شعر) انسان • حسین میر تقوی ۹۸
- (شعر) تبریز • حسین میر تقوی ۹۸
- (شعر) بیر گول • حسین میر تقوی ۹۹
- (شعر) آذربایجانیم • م. داداشیور قوشچی ۱۰۰
- (خبار) درگذشت پروفیسور دکتر احسان دوغراماجی • وارلیق ۱۰۱

حیران خانیم

• دوکتور جواد هیئت

حیران خانیم آذربایجانین (گونئی و قوزئی) ایکی دیلی گؤرکملی شاعرلریندندیر. آنجاق گونئیده یاشادیغی اوچون او قدر ده مشهور اولمامیشدیر. من اونون ترجمه حالینی بوندان اوتوز ایل اونجه نشر ائتدیگیم «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» کتابیمدا و وارلیقدا یازمیشام، اما بو گون چوخلاری طرفیندن اونون اونودولدوغو و یا اصلاً تانیلما دیقلارینی گؤرورم! اونا گوره بو عزیز و گؤرکملی و حسرتله یاشامیش شاعره میزین بیر داها ترجمه حالینی وئرمگی واجب گؤرورم.

حیران خانیم

۱۸-جی عصرین سونلاریندا و ۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشاییب. آتاسی طرفیندن ناخجیوانلی و آناسی طرفیندن دنبللی طایفاسینداندیر. اوزو تیریزلیدیر و تبریز ایله و خویدا یاشامیشدیر.

تورکجه و فارسجا ۴۵۰۰ بیتدن عبارت دیوان یازمیش، لاکین اولوموندن سوئرا اثری یایلمادیغی اوچون اونودولموشدور. دیوانین بیر نسخه سی مرحوم حاجی محمد ناخجوانی نین الینه چاتمیش و بو نسخه اساسیندا مرحوم محمد علی تربیت «دانشمندان آذربایجان» کتابیندا حیران خانیمین شرح حالینی یازمیشدیر. یئنه بو نسخه یه دایاناراق دیوانی ۱۳۲۵ شمسی ده چاپ اولموشدور. حیران خانیمین شخصی و حیاتی حقینده اثرلریندن غیره هئچ بیر سند یوخدور. لاکین شعرلرینی دقتله اوخویاندا اونون باره سینده معلومات الده ائتمک ممکندور. مثلاً فارسجا بیر غزلینده بله دئییر:

پرسی اگر ز نسبت حیران دلفکار

از خادمان شیر خدا شاه دین علی است

باشد ورا حسب ز عزیزان ناخجوان

او را ولی نسب به کریمان دنبلی است

حیران خانیم عباس میرزا دؤرونده یاشامیش و ناصرالدین شاهین دا ایلك ایلیرینی گؤرموشدور. فارسجا یازدیغی بیر شعرده عباس میرزانی خانیمیندان دیوانی اوچون حاشیه‌لی و الوان کاغیذ ایسته‌ییر. (مرحوم نخبوانی نسخه‌سی‌نین کاغیذی حاشیه‌لی و الوان کاغیذدیر). ۱۸۲۷ میلادی (= ۱۲۰۶ ش)-ده باش وئرن وبا خسته‌لیگی ائپیدمیسی اوچون بئله یازمیشدیر:

ای خدا! شیعیان هلاک شدند

نوجوانان به زیر خاک شدند

مادران دلشکسته و نالان

مرده شورند بهر فرزندان

حیران خانیمین شعرلریندن بئله آنلاشیلیر کی، جاوانلیقدا وطندن و چوخ سئودیکی بیر آدمیندان آیری دوشموشدور. آشاغیداکی غزلده بو مسئله آیدینجا اورتایا چیخیر:

چاره یوخ دردیمه اول لعل دوتادن غیری

کیمسه دوتماز الیمی زلف رسادن غیری

یوخدی بیر یار، انده حالیمی دلداریمه عرض

سر کویینده مگر باد صبادن غیری

بختیمیز شش در حیرتده ایدی چونکی بیزه

گؤرمه‌دی یار روا جور و جفادن غیری

گرچی دلدار منه ائیلهدی چوخ ظلم و ستم

من اونا ائیله‌مهرم مهر و وفادن غیری

ایسته‌ریک دلبریمین خدمتینه عزم قیلاق

تحفه یوخ داخی بیرر خیر دعادن غیری

اولمادی بونجا گرفتار غم و درد و الم

سر کویینده من بخت قرادن غیری

دوشمنین طعنه‌سی، هجران اؤدی، غربت المی

یوخدی غمخوار بیزه کیمسه خدادن غیری

گر قضا سالدی سنی یاردن آیری حیران،
داها تقدیره نه دیر چاره رضادن غیری؟^۱

حیران خانیم دائماً وصال حسرتینده اولدوغونو دفعه لرله شعرلرینده بیان ائدیر. لاکین هجران اؤدونا یانان شاعره اومیدسیزلیگه دوشمور و دنیادان الینی اوزمور. حیران خانیم ربابی شاعرلر دندیر، تور کجه و فارسجا غزللریندن باشقا، ترجیع بند، مخمس، مملعلری و فارسجا مثنویلری واردیر. بورادا نمونه اوچون بیر نئچه تور کجه و فارسجا غزل و مخمس و متمع و مثنویلریندن بیر پارچا نقل ائده جه بییک:

کؤنلوم قوشی اول زلف پریشان آراسیندا،
بیچاره قالب جنت و نیران آراسیندا.
گؤر کیم نئجه سرگشته قالب واله و تنها،
اول خال خطا ایله بدخشان آراسیندا.
طغیان ائله ییب درد غمیم بو دل زاریم،
بیر کشتی به بنزر قالا طوفان آراسیندا.
دل زلف ایله رخساریوه چون قیلدی تماشا،
آواره قالب کفر ایله ایمان آراسیندا.
ای گور نه عجب معجزه دیر کیم نئجه بیتیمیش،
بیر سنبل تر آتش سوزان آراسیندا.
ای دل! ائله مه غم کی اونون یوخدی تفاوت،
کویینده چو درویش ایله سلطان آراسیندا.
چون یار قیلیب لطفونی کیم هانی او همدم
تا صلح قیلا یار ایله حیران آراسیندا.

***

ای چرخ! منیم آه شررباریمه رحم ائت!
هجران یانان سینۀ افکاریمه رحم ائت!
صبحه کیمی انجم ساییارام فکر رخینده،
هجران گنجه سی دیده بیداریمه رحم ائت!

^۱ بئله نظره گلیر کی، بو غزلی فضولی نین «یار قیلمازسا منه جور و جفادن غیری» غزلینه نظیره دنمیشدیر.

غربت المی، یار فراقی منی آلدی،
 غربتده قالان جان گرفتاریمه رحم ائت!
 تنها قالوبان، بی کس اولوب، یاردن آیری،
 بی کس لیغیما، حسرت بسیاریمه رحم ائت!
 اشکیله اندیب هر طرفه سیل روانه،
 چون ابر صفت چشم گهرباریمه رحم ائت!
 هجران رخ یار منی سالدی آیاقدان،
 یتیر منی اول مونس غمخواریمه رحم ائت!
 یوز رحمت ایله خاموش اولوب بو دل ویران،
 حیران، فغان ائتمه! دل زاریمه رحم ائت!

***

عشقین ای شوخ، سنین بو دل پرغمده می دیر؟
 بیلیمیرم منزلینی جاندا می یا تنده می دیر؟
 ایتیریب مرغ دلی تاپمیرام ای مایه ناز،
 جستجو ائیله گؤز اول سنبل پرخنده می دیر؟
 قامتین بو کدی بئلیم عارضین اولدوردی منی،
 سرو و گول، اؤقد و او عارضه ماننده می دیر؟
 دئدی وئر جانوی، آل خاک دریم ذره سینی،
 جان ناقابلیمیز بو بیعه ارزنده می دیر؟
 بلبلون، قمری لرین شوری دوشوب آفاقه،
 گل رخوم، سروقدیم بو گئجه گلشنده می دیر؟
 وصلووه شاد، ولی فرقتیوه ناشادم،
 بیلیمیرم سنسیز ایشیم ناله می دیر، خنده می دیر؟
 عقلیمی باشدان آلیب خلق آرا رسوا ائله دین،
 بو گنه دلبر من! سنده می دیر، منده می دیر؟
 عاشیقی اولدوره سن، وصلیله شاد ائتمه یه سن،
 سندن ای شوخ! بئله ظلم خوش آینده می دیر؟

ايستيري صدقليه قربان اول اول شاهها بوگون،
گور فدا اولماغا حيران برازندهمى دير؟

***

اي ستمگرا منى رسواي جهان ائيله ميسن،
گوزومون ياشيني چون دجله روان ائيله ميسن.
همنشين ائيله ميسن دوشمنى اي مایه ناز،
رتسکدن جانيم آليب باغريمى قان ائيله ميسن.
گون کيمي عارضيه زلف چليپاني ساليب،
گونى گور ابر سیه آلتدا نهان ائيله ميسن.
ناز ايله عشوه ايله سير ائله ييب گلزارى،
گوستريب معجزه سن سر روان ائيله ميسن.
بیر جانيم وار ايدى اي شوخ! کى آلدین او زمان،
اؤزگه جان داخى بو بی کسده گمان ائيله ميسن.
قاشلارين تيغ ستم، آلميش اله کيپريگون اوخ،
اؤلدورورسن منى ناحق يثره قان ائيله ميسن.
نيچون اي شوخ نقابین گوتوروسن اوزدن؟
روي خورشيدوشى خلقه عيان ائيله ميسن.
آلميسان عقليمى باشدان منيم اي آفت جان،
قدیمی محنت هجرينده کمان ائيله ميسن.
حسرت و صلووه اي ماه، من حيرانى،
باشى يثرده، گوزى يولدا نگران ائيله ميسن.

آشاغيدا ترجيع بنددن بير پارچا نقل ائديليز:

صبح آچيب ماه رُخوندىن نقاب،
ائدى طلوع کوكبه آفتاب.
هر يانا نظاره قىليب گورمه ديم،
اول مهى، چون کونلوم ائديب اضطراب.

هجر غمی جانیمی ائتدی فکار،
 فرقت اؤدی جانیمی ائتدی کباب.
 گؤردوم او دم گون اوزونی ائيله دی،
 خلقه نهان لگه مشکین سحاب.
 چیخدی باشیمدان او زمان عقل و هوش،
 گتندی اورکدن او زمان صبر و تاب.
 آه و فغانلار چکوبن ائيله دیم،
 عجز ایله خورشیده بو نوع خطاب:
 آیتدی کی ای عاشق شوریده حال،
 صبر ائله! فریاده بیتر ذوالجلال.

ایندی ده مخمسدن بیر بند:

سحر سیر چمن قیلدیم، گولو مینایه بنزدیم،
 فضای بوستانی بیلمه دیم صحرايه بنزدیم.
 جمالین گورجک اول یاری ملک سیمایه بنزدیم،
 نظر قیلدیم قاشین طاقین چکیلمیش آیه بنزدیم.
 خمارلانمیش گؤزینی نرگس شهلايه بنزدیم.

فارسجا غزلریندن ایکی نمونه نقل اندیریک:

حال ما را که کند عرض به جانانه ما؟
 شود آگاه ز حال دل دیوانه ما.
 جرعه نوشیم ز خمخانه وصل رخ او،
 سر بر افلاک کشد ناله مستانه ما.
 هرگز از بزم وصالش دل ما شاد نشد،
 گویی از باده غم پر شده پیمانہ ما.

گناه بر سینه زنان، گناه به سر خاک کنان،
 شده از روز ازل پنجهٔ غم شانهٔ ما.
 حال عالم به غم و محنت ما می‌سود،
 رحم بر ما نکنند آن بت فرزانهٔ ما.
 شده مشهور جهان، حال دل اما چه کنم؟
 ندهد دلبر ما گوش بر افسانهٔ ما.
 مهر تو، ذره منم، چون شود از راه کرم،
 گر بیایی مه من لحظه‌ای بر خانهٔ ما؟
 این شرف گر به من زار می‌ستر گردد،
 بر نه افلاک رسد پایهٔ کاشانهٔ ما.
 لال شد از ستمش بلبل طبع حیران،
 سوخت در آتش شوقش پر پروانهٔ ما.

***

لبت را مایهٔ جان آفریدند،
 به درد عشق، درمان آفریدند.
 نصیب جان من کردند گویا،
 در آن ساعت که هجران آفریدند.
 ز عشقت چشم من کردند گریان،
 لب لعل تو خندان آفریدند.
 همه خیل بتان همچون ستاره،
 تو را چون ماه تابان آفریدند.
 ز نور روی تو ذره گرفته،
 از آن خورشید رخشان آفریدند.
 گدای حسن تو کردند ما را،
 تو را سر خیل خوبان آفریدند.

سۆن اولاراق، منویلریندن بیر پارچا نقل اندیریک:

باز از تأثیر عشق پرفنون،
 بر سر افتاده مرا شورِ جنون.
 باز از تأثیر عشق حیلہ ساز،
 بر دل افتاده مرا سوز و گداز.
 باز از تأثیر عشق خانه سوز،
 کرده از دل آتش هجران بروز.
 باز از تأثیر عشق پر فتن،
 در دلم شوری عجب کرده وطن.
 بار دیگر یار بر یاد آمده،
 از دلم صد آه و فریاد آمده.
 بار دیگر عشق گشته رهبرم،
 سوخته از شعله او پیکرم.
 بار دیگر دلبرم آمد به یاد،
 آتشی بر شهر بند دل فتاد.
 دوستان بر حال زارم بنگرید،
 بر دل بی اختیارم بنگرید.
 هجر دلبر جسم و جانم را بسوخت.
 آه گرمم آشیانم را بسوخت.
 سوخت مغز استخوانم یا ودود!
 وصل جانان را نصیبم ساز زود!
 ساز ما را از وصالش شاد کام،
 ختم شد اینجا حکایت، والسلام!

درين معنالى سۆزلەر

● عزيز محسنى

- فكر بىر ذىيرمانا بنزر، دنسىز ايشلەدىكجە، ويغ-ويغى دنگ اندر.
- بۇيوك فكرلر بىزى هر بىر ايشدن قويور، بۇيوك ايشە گوجوموز چاتمىر، كىچىك ايشە دە اليمىز ياتمىر.
- اوخودوقجا يازديغىمىز تۇكولوب قالير، يازديقجا ايشىمىر.
- خلق اسارت آلتىندا چىرپىنان زمان، آد-سان و عايلە سعادتى آرزولاماق هر بىر وطنداش اوچون آلچاقلىقدىر.
- حقى آختارانلار، گرگ حقى آختارمايانلارى گۇرنده روحدان دوشمەسىنلر، آخى، اگر هامى حقيقت دالىسىندا اولسايدى، اوندا حقيقتى آختارماغا هئچ بىر احتياج اولمازدى.
- قورد، قوزونون آزادليغىنى گئنىشلىندىرسە، بونو آزادلىق طرفدارى اولدوغو اوچون يوخ، قويونون بونوزونون بركلشمەسىنى حس آنتدىگى اوچون ائلەيىر.
- يازماق اولار، اولماق اولماز.
- ال ايشلەسە باشى ساخلار، باش ايشلەسە الى ساخلار، ال ايلە باش ايشلەسە ائلى ساخلار.
- دنياين دوزلمەسىنى ايستەيىرسن سە، دوزە باخ، دوزلن.
- اۇزگەلشمىشلرە گرگ اول گولمك، سونرا آجىماق.
- اللر يالنىز ال چالماق اوچون دئبىل، يئرى گلندە يومروق وورماق اوچون دە گركدىر.
- كىشى اولان يئردە زىبىل اولماز، ايكى اوزلولوك اولماز، حىاسىزلىق اولماز، هارداكى بونلار وار، اورادا كىشى يوخدور.
- ايناندىرماغا چاليشسان اينانماياچاقلار، سۇزونو دنى، كئچ!
- يول قدرىنى يولچو بىلر.

- آمال، انسانین قلبینه کناردان داخل اندیله بیلمز. او، قلبین اؤز ایچیندن بیتمه‌لی بیر آماج کیمی‌دیر.
- هر تورپاقدا قوجا اولار، قاری اولار، هر تورپاقدا آغساققال اولماز، آغبیرچک اولماز.
- خلق ائله بیر اسمدیر کی، اونو معین ائتمک اولماز، یعنی عاجز خلق المادینی کیمی، قهرمان خلق ده یوخدور، اؤغرو خلق اولمادینی کیمی، دؤغرو خلق ده یوخدور. مرتجع خلق اولمادینی کیمی، مترقی خلق ده یوخدور. عمومیتله دنسک، ایکی خلقی گؤتوروب مقایسه ائتمک، بیرینی یاخشی، دیگرینی پیس آدلاندیرماق معناسیزدیر.
- گوج وطنه، خلقه، انسانا خدمت اندرسه «قدرت»، حقی بوغماغا یؤنلیرسه «زور» آدلانا.
- صنعتکارلار شهرین عمومی منظره‌سی اوزرینده اوجالان مناره‌لره، قلعه‌لره بنزه‌بیرلر.
- فؤرم (سبک)، اسلوب تاریخی اولا بیرلر، کؤهنه‌لر؛ مضمون ایسه همیشه معاصر و یئنی اولمالیدیر.
- سون زمانلاردا «ریاضیاتچیلار» شاعرلره تنز-تنز ساتاشیرلار، بو، اولا بیلر کی پاخیللیقداندیر. آخی، ریاضیاتچیلار زنجیرین بیر حلقه‌سی اولدوغو حالدا، شاعر بوتؤو بیر زنجیردیر.
- حقیقی، بدیی موسیقی همیشه هر یئرده وحشی‌لیگه، ظالم‌لیگه، شهوانی‌لیگه، هر جور آلچالیدیجی احتراصلارا و ائله ده اؤلگونلوگه دوشمندیر. لوت قادین شکلینی چکمکدن مقصد «صنعت اثری» یاراتماق دئییل، انسانلیغا و حیانا قارشى چیخماقدیر، چونکی صنعت اؤزو انسانلیغا، حیاسیزلیغا قارشى عصیان دئمکدیر. گؤزل اولدوغونا گؤره فیلان قادینین شکلینی چکمک اونو آلچالتماق و صنعتی اوجوز توماقدیر.
- وجدانین غریبه بیر خصوصیتی وار. سن اونو نه قدر اوجوز ساتیرسانسا، او قدر چوخ قازانیرسان.
- بیر آدمی گونشه بنزتمک قالان آدمالاری تحقیر ائتمکدیر.
- اولومدن قورخمايان بیر خلق هئج زمان اولمز.
- قیزیل گولون ده ایاق آلتینا آتیلیمیشی زیبیلدیر.
- کتله‌نین حقیقینی غصب ائدن کیسمه‌لره رحم ائتمک کتله‌یه خیانتدیر.
- هئج کسین ایکینجی آناسی اولمادینی کیمی، هئج کسین ایکینجی آنا دیلی اولماز. باشقا سؤزله، نه آنا نؤمره (سای) گؤتوره بیلر، نه آنا دیلی.
- سؤز بیر زنگه بنزر. سن اونو چالیدیجا و یا فیکرینده دولاندیردیقجا او «چالینیر»، یئنی-یئنی سؤز ده فیکرلری اویادیر. خلقیمیز عبث یئره دئمه‌یبب کی، «سؤز، سؤزو گتیریر».

- تىبلىك قورخاقلىقدان قات-قات اغىردىر و قات-قات اوندان داھا پىسىدىر.
- تارىخ گۇستىرىر، ھر شىيىن قارشىسىنى الماق ممكن اولسا دا، ادراكىن قارشىسىنى الماق اولماز. ھىچ اولماسا اونا گۇرھ ادراكىن قارشىسىنى الماق اوچون ادراك گركدىر.
- بىر آتىم باريتلا دۇيوشه گىرمك اولار، بو شرط ابله كى، ھامى بىر ھدى نىشان آلسىن.
- آخماق سۇزونون ان توتارلى جوابى، اونو قولاق آردىنا وورماقدىر.
- احكامچىلىق و بوغوجو رسمىت چىلىك، ھرج-ھرجىن قاباغىنى آلا بىلمز.
- دىنزلرى دولدوران گۇيلرىن گورولتوسو بوخ، بىغىنتى ذرەلرىدىر.
- حقىقتە مناسىبته گۇرھ، انسانلارى چوخ يتره بۇلمك اولار، حقىقن داشىيىجىلارى، حقى قورويانلار، حقى بوغانلار.
- دىل تكجه دانىشماق و اغىزدا غىدانى تىپتمك اوچون بوخ، ھم ده سوسماق اوچوندور.
- بوخۇو، بوخۇودور، اىستىر پاسلى دمىردن اولسون، اىستىرسه قىزىلدان.
- ايش وارسا، تىبل بىدبختدىر، ايش بوخسا قۇچاق.
- حقىقى انسان، يتر اوزونده حقى عذابكش و آجىناجاقلى بىر انسان تاپىلسا دا، اورك دولوسو گولھ بىلمز.
- مدنيت الفباسى نىن بىرىنجى حرفى، انسانا حرمتدىر.
- آھ! بىرجه بو جماعت مدنى لشىب قورتارسايدى، آنا دىلىنھ خۇر باخماغىن مدنيت سىزلىك اولدوغونو باشا دوشردى.
- آنا دىلىندن باشقا گۇزل بىر دىل بوخودور.
- دىل وارلىغىن ائويدىر و انسان بو ائوده ياشايبىر. (مارتن ھايدگر)
- انسان يالنىز دىل بىچىمىندھ دوشونھ بىلر. (نىچھ)
- وطنسىز ياشاماق ممكن اولسا دا / دىلسىز بىر بۇيوك خلق گندھجك بادا (غزىز محسنى)
- اگر بىر خلق بىر شىيى آزادلىقدان اوستون توتسا، سۇز بوخودور كى، او خلق ھر بىر شىيى الدن وئرهجك. (سامرست موأم)
- بوتون انسانلار آزادلىغى سئويرلر، آنجاق اونو آرادان آپارماقدا گۇزۇنلىمىز درجهده ماهرديرلر. (ولتر)
- آزادلىغى انسانلار يىن الھندن الماق، اونلارى فسادا يۇنلتمك دئمكدىر.
- پوللو بىر آرواد ابله ائولنن كىمسھ، حقىقتدھ اۇز آزادلىغىنى ساتىر (بىر آلمان ضرب المثل)
- ايكى تىيىن قدرىنى او زمان بىلھرىك كى، اونو الدن وئرك: ساغلاملىق، گنجلىك.

- جمعيتتېن بختيارلىغى بىر فردىن بختيارلىغىندان چوخ-چوخ قيمتلىدىر. (افلاطون)
- هر بىر آيرىلىق بىر اۆلومدور و هر بىر گۆروش بىر دىريلمهدىر.
- حياتىن اۆزۈنلاشماسى ائله اهمىتلى دئىيل، بلکه اوندان نئجه بهرەلنمک دقتەلايقدىر.
- انسان هر نه قدر نجىب اولسا، او قدر ده اونون تواضعكارلىغى چوخ اولار.
- سعادت بو دۆرد سۆزدە اۆزۈنو معنالاندىرار: تىرىنىش، تصمىم، اللشمک، حقىنى و وظيفهسىنى بىلمک. اونلار كى، بىر بوجاغا سخىليرلار و سعادتى اوتورماقدا، تىرىنمەمكده و اويدوروجو سۆزلر دانىشماقدا بىليرلر، شېهه يوخدور كى، اونلار جمعيتىن و سعادتىن غدار دوشمنيديرلر. دنيا باشدان-باشا حرکت و تىرىنىشدىن عبارتدیر. انسان اوغلو، سعادتە و انكشافا او زمان چاتا بىلر كى، هئچ زمان چتىن ليكلر قارشىسىندا آيىلمەسىن و بوتون قارا قۆهلر ايله مبارزه آپارسىن. (آلمان شاعرى: گوته)
- نه تارىخى آلداتماق اولار، نه ده دنيانى بو سرعتلە گردشىندن ساخلاماق.
- دىرى و آيىق بىر ملىت گرک هميشه ترقى يە دوغرو حرکت ائتسىن.
- بىز عصرىمىزىن اولادى يىق، اونا عاق اولايىلمەرىك.
- آزادلىق حقيقتسىز اولايىلمز.
- دونىن خارابالارى اوزرىندە گرک صاباحىن عمارتلىرىنى يوكسلىتمک.
- ملتلىرىن ان بۆيوك اسىرلىكلرى نىن علتى، قورخاقلىقدان عبارتدیر. قورخان بىر خلق، چوخ تىز بىر زماندا هر بىر ظالم و مستبدىن جايناقلارىندا دوچار اولاجاق.
- بۆيوك بىر آمال اوغروندا اۆلمک بۆيوك بىر نائىتدیر. (شىخ محمد خىابانى نىن حكمت-آمىز سۆزلرىندن)

ایراندا ادبی یئنی لشمه نین اؤنجوسو

● پروانه ممدلی

تاریخدن معلوم اولدوغو کیمی، ۱۹۱۸-جی ایلین آوریلینده گونئی آذربایجانا تورک حربی حصه‌لری داخل اولموشدو. قید ائتمک یئرینه دوشر کی، ۱۹۱۸-جی ایلین اول لرینده روس اوردوسونون گونئی آذربایجاننی استیلا ائتمه سیندن استفاده ائدن اثرمنی قولدورلاری حربی اوردو تشکیل ائدیپ ماکو، خوی و اورمییه شهرلرینده سوی قیریمی تۇرتمیشدیله. اثرمنیلرین اورمییه ده تۇرتدیکلری وحشی لیکلرین هنج زمان آجی خاطرهلردن سیلینمه یه جگینی قید ائدن تاریخچی احمد کسروی یازیردی کی، اهالی آیلارلا عذاب-اذیت چکدیکن سونرا عثمانلی اوردوسونون گلمه سی ایله اۇزلرینی آزاد حسن ائدیپ، قادینلار و کیشیلر شهردن کنارا چیخیپ، عثمانلی اوردوسونو قارشیلادیلار. اۇزلری بیلیمیردیله، آغلا سینلار، یا سنوینسینلر.» (۲، ۷۶۰)

تورکلر قتللره و هابئله اۆلکه ده کی سؤل قوه لر طرفیندن وارلی و حاکم دایره لرین ائولری نین یاغمالانماسینا سون قویدولار. تورکلرین گلیشی ایله ولایتده ملی احوال-روحیه لی دایره لرین فعالیتی جانلانمیشدی. تبریزده و اورمییه ده تورکلر و آذربایجانلیلار اسلامچی تشکیلات اولان «اتحاد اسلام» ین تشکیلاتینی یاراتمیشدیله. «اتحاد اسلام» تشکیلاتی نین ایران طرفیندن صدری میرزه علی هیئت (دوکتور جواد هیئتین آتاسی) و تورکلر طرفیندن صدری یوسف ضیا (عبدالله شایق ین قارداشی) ایدی. اونلار همچنین آذربایجان دلیینده «آذربایجان» قزنتی نین نشرینی تشکیل ائتمیشدیله. قزنتین رنداکتورو گنج معلم، شاعر، تبریزلی تقی رفعت ایدی. قزنت تورکچولوک ایده سی نین تبلیغینه خدمت ائدیردی. بو مطبوع اورقانین صحیفه لرینده تورکلر، فارسلا، ایران و توران، آذربایجانین قدیمدن تورک اۆلکه سی اولماسی حقیقنده یازیلار درج ائدیله ردی.

اورمییه شهرینده ایسه تدریسین آذربایجان تورکجه سینده آپاریلدینی مکتبلر آچیلیمیشدی. مکتبه شهرین سوادلی ضیالی لاری و تورک ضابطلری درس دئییردیله. مکتبه اورمییه اوشاقلاری و گنجلرینه، اونلارین تورک اولدوقلاری تلقین ائدیله، فارس دیلی ایکینجی دیل کیمی تدریس

اندیلیردی. تبریزده نشر اندیلن «آذربایجان» قزنتی و اورمیهده کی تورک مکتبی تورک بیرلیگی ایدئولوژیسی نین یاییچیلاری و آذربایجانین تورکچولوک اساسیندا ملی شعورونون درینلشمه سی و گئنیشلنمه سی واسطه سی ایدی (۳، ۷۲).

تقی رفعت استعدادلی شاعر اولماقلا یاناشی، گؤرکملی ادبیات شناس و ژورنالیست ایدی. او، ۱۸۹۰- جی ایله تبریزده دوغولموشدو. تحصیلینی اولجه تبریزده، سونرا ایسه ایستانبولدا آلمیشدی. تورکیه ده اولارکن تورک و فرانسیز دیلرینی مکمل اؤیرنیر. آرادان بیر آز کئچندن سونرا گنج رفعت فارس دیلینده اولدوغو کیمی تورک و فرانسیز دیلرینده ده شعرلر یازیردی. ت. رفعت تورکیه نین ترابزون شهرینده ایرانلی اوشاقلارین تحصیل آلدیغی «ناصری» مکتبینه بیر نئچه ایل مدیر ایشله بیر. بیرینجی دنیا محاربه سی باشلاندا ایسه یئنیندن وطنه قاییدیر و تبریز مکتبلرینده فرانسیز دیلیندن درس دئییر، معلملیک فعالیتینی دوام ائتدیریردی. بو دؤرده اونو خلقین ملی-آزادلیق حرکاتی چوخ دوشوندوروردو.

شیخ محمد خیابانی نین رئاكتورلوقو ایله چیخان «تجدد» قزنتینده امکداشلیق ائدن ت. رفعت سونرادان قزنتین باش کاتبی وظیفه سینده ایشله بیر. عینی زماندا دئموکراتیک حرکاتین باشچیسی ش. م. خیابانی نین یاخین کؤمکچی سی و همکاری اولور. بو اونا گئنیش امکاملار یارادیر. او، «تجدد» ده، «آزادستان» ژورنالیندا آچیق امضا ایله و یا «فمینا» تخلصو ایله درج ائتدیردیگی شعرلری، عینی زماندا درین مضمونلو مقاله لری ایله ملی-آزادلیق حرکاتینا یاخیندان کؤمک گؤستریردی. او ایللرده تبریزده گنجلر تشکیلاتی نین اورقانی کیمی نشر اندیلن «آزادستان» ژورنالی آیدا ایکی دفعه چیخیر، یازی و تصویرلر ۱۶ صحیفه ده یئرلشدیریلیردی. اؤز صحیفه لرینده مدنیت، آنادیللی ادبیات، استقلال مسئله لرینه گئنیش یئر آیریردی. همچنین قادین آزادلیغی، تعلیم-تربیه اصوللاری حاقدا علمی و فلسفی یازیلار چاپ ائتدیردی. قزنتین رئاكتورو تقی رفعت ایدی. ش. م. خیابانی «آزادستان» ژورنالیندا عادتاً ی. کلاهی امضاسی ایله چیخیش ائتدیردی.

تقی رفعت ۹۰ ایل اؤنجه «تجدد» قزنتینده (۱۹۱۷، نؤمه ۴۳) یازدیغی «تکرار و تصحیح» آدلی مقاله سینده بو گون یاشادیغیمیز حقوقی دؤلته چوخ آکتوال اولان مسئله دن - سئچکی نین اهمیتیندن و اونون هر بیر وطنداشین اجتماعی-سیاسی مقتدراتیندا اوینادیغی رولوندان دانیشاراق یازیردی: «اؤز سنجه جگیمیز شخسه مجبوری اولراق وئردیگیمیز رأی بیزیم آزادلیغیمیزین سرحدینی محدودلاشدیراجاقدیر، یعنی سسیمیزی وئریب قورتاردیقان سونرا آزادلیغیمیز دا مستقیم مۆکیتیمیزدن چیخیر؛ یعنی گولله آتیلدی و اونو قایتارماق ممکن دئییلدیر. عزیز وطنیمیزین حیاتی و یا اولومو او بیر سسه باغلیدیر...» (۱، ۱۹۱۷، ۴۳). یازیدان گؤرولدوگو کیمی ت. رفعت اهالی نی سس وئرهمده حدیندن آرتیق آییق و ساییق اولماغا چاغیریردی.

رفت تبریزی شعرین کؤهنه‌لمیش فورمالارینی ساخلایان، هر جور یئنی‌لیگه قارشى چیخان محافظه‌کارلارا، خصوصاً محمد تقى باهارین باشچیلیق ائتدیگی «دانشکده» ادبی ژورنالی‌نین مؤفعینه قارشى کسکین مبارزه آپاریر (۵، ۲-جى ج، ۱۶۲). ایشله‌دیگی «تجدد» قزئتینه و «آزادستان» ژورنالی‌ندا «دانشکده» ژورنالی ایله علمی-ادبی مباحثه ائدیردی.

پوئیک یارادیجیلیقدا ۲۰-جى عصرین ذوق و طلبیرینی ۸۰۰-۱۰۰۰ ایل بوندان اوله آپاریب چیخارماق ایستین دانشکده‌چیلره مراجعتله تقى رفت یازیردی: «سبز، ۲۰-جى عصرین سیستمی ایله تخت جمشیدین اوچوقلارینی یامایب بیتیشدیره بیلمه‌یه جکسینیز، بونون اوچون سبز یئنیدن همین دؤره، همین اسلوبا قایتمالی‌سینیز، ان یاخشی حالدا سبز آجاق کئچمیشی تقلید ائده جکسینیز، حال بو کی شاعر اوریزینال اولمالیدیر، تقلیدچی یوخ. سبز دونن اوچون دئییل، صباح اوچون شعر یازین، بدیعی اثرلر یارادین» (۶، ۱۴۷).

رفت تبریزی ادبیاتین یئنی‌لشمه‌سینی خلقین اجتماعی فعالیتی‌نین بیر حصه‌سی حساب ائدیر و گؤستریر کی، ادبیاتین یئنی‌لشمه‌سی ادبی انقلابدیر، ادبی انقلاب ایسه بیر خلقین اجتماعی-سیاسی احوالی-روحیه‌سی، اونون فعالیتی ایله سیخ صورتده علاقه‌داردیر.

تقى رفت «دبیاتین یئنی‌لشمه‌سی» دئینده بایاغی یئنی‌لشمه‌نی، یئنی موضوع و ایده‌لرین کؤهنه فورما، اسلوب و چئیننمیش بدیعی افاده واسطه‌لری ایله ترنمونو نظرده تومتوردو. مشروطه حرکتی ایله ادبیاتا، خصوصیه شعره گلمیش یئنی فکرلرین ترنمو یئنی اسلوب، یئنی فورما، یئنی بدیعی افاده واسطه‌لری طلب ائدیردی.

تقى رفت یازیردی: «بیزیم ادبیاتیمیز اؤزونون باشلیجا وظیفه‌لریندن، اؤز منبعیندن اوزاق دوشموش، کیچیک و خیردا مسئله‌لرین ترنمونده دؤنوب قالمیشدیر. ادبیاتیمیزین قارشیسیندا دورغونلوغو قورویوب ساخلاماغا چالیشان بیر سدّ چکلمیشدیر. بیزیم وظیفه‌میز همین سدّه و دؤنوقلوقا ضربه ائدیریب اونو داغیتماقدان، ادبیاتیمیزی اسارت زنجیریندن قورتارماقدان عبارتدیر.»

تقى رفت ایراندا شعرى یئنی‌لشدیرمک، هم ده اونو متن، فورما، اسلوب و دلیل جهتیندن یئنی‌لشدیرمک حقیقنده «تجدد» و «آزادستان» دا بیر-بیری‌نین آردینجا مقاله‌لر یازیب درج ائدییردی.

تانیلمیش شاعر حبیب ساهر، مکتبده فرانسیز دلیلی معلمی اولموش تقى رفت حقیقنده یازیردی کی: «بیز سونرالار بیلدیک کی، بیزیم گنج معلمیمیز هم ده شاعر ایدی، او ایراندا یئنی شعرین بینؤوره‌سینی قویدو و گئتدی... ایکینجی دنیا ساواشی باشلایارکن نیما یوشیج ادلی بیر گنج مازندرانی شاعر فارسجا آزاد شعر یازماغا باشلادی. افسوسلار اولسون کی، هله بیر چوخلاری تقى

رفعتی دئییل، نیما یوشیجی یئنی شعرین ائلچیسسی ساییرلار» (۷، ۱۹۸۲، نؤمره ۲، ۶). اوزون ایللر گونئیده یازارلار بیرلیگینه رهبرلیک ائدن تک شاعر دئییل، هم ده تنقیدچی، پوبلیسیست و ترجمهچی کیمی تانیان حبیب ساهرین هله اؤتن عصرین اورتالاریندا سؤیلهدیگی و بو گونده بیر چوخ شرق شناس عالملرین مباحثه اوبژئکتینه چئوریلدیگی بو فکر اؤز آکتوال لیغینی ساخلاییر.

خاطرلاماق یئرینه دوشر کی، تورکیهده تحصیل آلان و چاغداش تورک ادبیاتی نین پرستشکاری اولوب، او جمله دن «ثروت فنون» ادبی مکتبی نین ایراندا دوامچی سی اولان تقی رفعت هم فورما، هم ده مضمون جهتن یئنی لشدیرمک، دیلی ساده لشدیرمک، شرق موتیولرینی و پوئتیک سیستمینی دییشدیرمک و س. کیمی ادبی مرامی قارشیسینا مقصد قویموشدو. چالیشدیغی «تجدد» قزئتینده اؤزونه هم فکر و مسلکداشلار تاپمیشدی.

قزئته باخیندان امکداشلیق ائدیپ، یازدیقلاری شعرلره منتظم چیخیش ائدن جعفر خامنه‌ای، شمس کسمایی و باشقالاری ایدی. ج.خامنه‌ای عالی تحصیلینی فرانسادا، شمس ایسه روسیادا آلمیشدی. سؤزسوز کی، اولارین تحصیل آلدیغی اؤلکه‌لرده کی ادبی محیط بو ایکی استعدادلی گنجین سونراکی یارادیجیلیغیندا درین ایز قویموشدو. ایستر تقی رفعتین، ایستر سه ده جعفر خامنه‌ای و شمس کسمایی نین یازدیقلاری شعرلرین فورماسی آنجاق ایران پوئزیاسی اوچون یئنی ایدی.

جنوبی آذربایجان شاعرلری نین فارس پوئزیاسینا گتیردیکلری بو یئنی لیکلر سؤز یوخ کی، علاقه سیز و مجرد دئییلدی و بو یئنی لیکلر آروپا اؤلکه لرینده ۲۰-جی عصر دن باشلایاراق دوام ائدیپ گلن ادبی یئنی لشمه پروئسی نین نتیجه سی ایدی.

بنله لیکله، ایراندا یئنی شعرین تملی «تجدد» قزئتن اطرافینا توپلاشان تقی رفعتله یاناشی جعفر خامنه‌ای، شمس کسمایی کیمی آذربایجان شاعرلری طرفیندن قویولموشدور (۸، ۱۹۸۰، نؤمره ۳). بونولا ادبیاتین هم فورما، هم ده مضموندا تجدد یارانمیش، سربست شعرین اساسی قویولموشدور.

ادبیات

- ۱- «تجدد» قزئتی
- ۲- کسروی، الف. تاریخ مشروطیت ایران، تهران، ۱۳۳۰، (فارسجا)
- ۳- مصطفاینف، و. جنوبی آذربایجاندا ملی شعور، باکی، ۱۹۹۸
- ۴- «دانشکده» ژورنالی
- ۵- جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگیاسی، ۲-جی جلد، باکی، ۱۹۸۳.
- ۶- آریانپور، ی. از صبا تا نیما. تهران، ۲-جی جلد، ۱۳۵۴.
- ۷- «قارداش ادبیاتلار» ژورنالی.
- ۸- «دهده قورقود» ژورنالی.

اسلامیتدن سونرا آذربایجاندا تاپیلان یئرلی حکومتلر

● دوکتور میر هدایت حصاری

۱- احمد یل لی حکمرانلاری

هجری ۳-جو عصردن سونرا ایرانین، او جمله‌دن آذربایجان مختلف یئرلرینده اسلام خلافتی‌نین اطاعتیندن چیخیب استقلال تاپماق اوغروندا چالیشمالار باشلاندى. اولجه اسلام خلافتینه ظاهری حالدا تابع اولان مختلف دؤلتلر آرایا چیخدی.

هجری ۴-جو عصردن سونرا ایسه، تورک سؤیلو سلاله‌لرین ایراندا، او جمله‌دن آذربایجانین مختلف یئرلرینده حاکمیتلری باشلاندى و مین ایلدن آرتیق تورک حاکمیتی ایراندا آردی کسيلمه‌دن دوام ائتدی. غزنوی‌لر، سلجوقی‌لر، اتابک (آتابیگ)‌لر، خوارزمشاهی‌لر، ایلخانی‌لر، ایلکانی‌لر، تیموری‌لر، قارااقویونلولار، آغ‌قویونلولار، صفویه، افشاریه، قاجاریه و سایر کچیچیک و بؤیوک حکومتلر، تورک منشألی ایدیلر.

آذربایجاندا: بنی‌ساجلار، روادی‌لر، رودی یا شدادی‌لر، سالاری‌لر، کنگرلی‌لر، آل‌مسافرلر، آذربایجان آتابیگ‌لری و بعضی کچیچیک و بؤیوک یئنی دؤلتلرده آز زمان دا اولسا حکمرانلیق ائتدیلر. (بیز وارلیق درگیسی‌نین ۱۴۳ و ۱۴۵-جی نؤمره‌لرینده بو دؤلتلر باره‌سینده «آتروپاتن» عنوانی آلتیندا معلومات وئریشیک). ایندی ده او بحثین دوامیندا «احمد یل لی سلاله‌سی» باره‌ده دانیشماق ایسته‌ییریک.

احمد یل لی دؤلتی حقیقینده

سلجوقی ایمپریاسی ضعیف‌لنیب، پارچالاناندا سونرا، ایمپریانین هر نقطه‌سینده کچیچیک و بؤیوک دؤلتلر آرایا چیخدی. او جمله‌دن سلجوقی شاهزاده‌لری‌نین لسه‌سی ساییلان، آتابیگ آدلانان سلجوقی امیرلری، هر یترده اللرینده اولان شاهزاده‌لری پادشاه آدلاندیراراق، اؤزلری حکمرانلیق ائتدیلر. بو شولوق زماندا، بعضی کچیچیک یئرلی دؤلتلر ده آرایا چیخدی. بو کچیچیک دؤلتلر (بعضاً

بیر شهرده یا بیر بؤلگهده) غالباً اؤزلرینی ساخلاماق اوچون ظاهری حالدا بیر شاهدان اطاعت ائتدیکلری حالدا، اؤز یئرلرینده مستقل صورتده بیر پادشاه کیمی داواراناردیلار.

بو کیچیک دۆلتلردن بیر ده «احمد ییل لر» سلالهسی نین بناسینی قویان «امیر احمد ییل» آدلی بییر امیر ایدی، کی مراغه (ماراغا) شهری و چئوره سینده حکمرانلیق ائدیردی. بو امیر آذربایجان شاهلی «وهسودان» نسلیندن، بلکه ده اونون نوهسی ایدی.

بو امیرین آدینی ایلك دفعه «ابن اثیر» اؤز «الكامل» آدلی اثرینده، هجری ۵۰۱-جی ایلین حادثه لریندن دانیشارکن گتیرمیشدیر.

ابن اثیر، اونون آدینی بئله قید ائتمیشدیر: احمد ییل ابن امیر ابراهیم ابن وهسودان روادی کُرد.

بو ایلین و عصرین شرایطینی نظره آلساق، بو وهسودا آنجاق روادی لر شاهلی وهسودان ابن مصلان اولاییلر. لکن بورادا ایکی مسئله قاباغا گلیر. بییری بو کی، قطران تبریزی نین مدحیه قصیده لرینده وهسودانین اوچ «مملان، منوچهر و عبدالله» آدلی اوغلانلارینی گؤروروک و ابراهیم آدلی اوغلو اولدوغونا اشاره ائتمه میشدیر.

سید احمد کسروی اؤز «شهریاران گمنام» آدلی اثرینده بو باره ده بئله نظر وئیر: اولسون کی، وهسودانین بو اوغلو اوشاق یاشیندا اولدوغو اوچون قطران تبریزی اونو مدح ائتمه ییب و آدینی چکمه میشدیر. یا اینکی، اونا حصر ائتدیگی شعر آرادان گنتمیشدیر.»

ایکینجی مسئله بودور کی، ابن اثیر سهو ائده رک وهسودانی کورد بیلیمیشدیر. بیر حالدا کی، قطران اؤز دیوانیندا وهسودانین عرب سؤیلو اولدوغونا نچه یئرده اشاره ائتمیشدیر. گؤرونور کی، ابن اثیر بو باره ده سهو ائتمیشدیر. اولسون کی، اونو اران و اثرمنیستان حکمرانلاری اولان کورد منشالی روادی (شدادی) لرله بیر بیلیمیشدیر.

احمد ییل باره سینده معلوماتیمیز چوخ آزدیر. آنجاق ابن اثیرین «کامل» آدلی اثرینده هر ایلین حادثه لریندن دانیشارکن بیر نچه یئرده اونون آدینی چکمیشدیر. او جمله دن، دندیگیمیز کیمی هجری قمری ۵۰۱-جی ایلی نین حادثه لرینه اشاره ائده رک بو معلوماتی وئیر: «بو ایلیده ملک شاه اوغلو محمد ایله «حله» امیری «دببن اوغلو صدقه» آراسیندا آغیر بیر ووروشما گئدرکن او دعوادا «احمد ییل» سلطان محمدین یولداشلاری آراسیندا ایدی.

۲-جی دفعه ابن اثر ۵۰۵-جی (ه.ق.) ایلی نین حادثه لریندن دانیشارکن احمد ییل-ین آدینی چکهرک دئییر: شام حاکمی اتابک طفتکین (داغ تکین) بیت المقدس فرنگی لری ایله محاربه یه گئدرکن اونون کؤمکلینگینه گئدن مسلمان امیرلری ایچینده احمد ییل ده وار ایدی.

«ابن القلانسی» ده همین حادثه نی هجری ۵۰۴-جو ایلین حادثه لری آراسیندا یازاراق دئییر:

«بو حادثهده احمد یل-ین او بیرری امیرلرین هامیسیندان آرتیق قوشونو وار ایدی. بو سفرده تبریز حکمرانی سلمان قطبی ده او امیرلرین آراسیندا ایدی و او چوخ برک خسته اولدو. امیر احمد یل اومیدوار ایدی کی، اوندان سونرا سلطان، تبریز و اونون الینده اولان سایر شهرلری احمد یله وئرسین. اودور کی، آذربایجانا قاییتدی کی، سلطانندان بو بارهده خواهش ائتسین.»

«لکن معلوم دئییل کی، بو ایشین نتیجهسی نجه اولدو. سلطان تبریزی احمد یله وئردی یا یوخ...» احمد یل هجری قمری ۵۱۰-جی ایله فداایی لرین الینده اولدو. فداایی لر بو عصرده چوخ قدرت تاپمیش ایدیلر. بو فداایی لر باطنی فرقهسی نین جانان کنچن پیروولاری ایدیلر. احمد یلین اولومو بارهده بئله یازیلار کی، همین ایل محرم آییندا بیرگون «احمد یل» سلطان محمدین بارگاهیندا اتابک «طغتکین»-ین کناریندا ایلشمیش ایدی. بو زمان بیر شکایتچی آغلایارق قاپیدان ایجری گیردی. الینده سلطانا وئرمک اوچون بیر مکتوب توتموشدو. احمد یل مکتوبی آلماق اوچون الینی اونا ساری اوزالداندا او باطنی لردن اولان شکایتچی بیجاغینی چکیب اونا ووردو. احمد یل یارالی اولدوغونا باخمایارق او باطنی نی باسمازلاییب آیاغی نین آلتینا سالدی. لکن بو زمان اوردا اولان بیر آیری باطنی امان وئرمه ییب، بیر بیچاق دا احمد یله ووردو. بو زمان بارگاهدا اولانلار قیلینچ چکیب هر ایکی باطنی نی تیکه-پارچا ائتدیلر. چوخ تعجبلودور کی، بو زمان ۳-جو باطنی تاپیلیب اوچونجو ضربه ایله احمدین ایشینی تامملادی. هرچند او اوزو ده بارگاهدا اولانلارین الی ایله اولدورولدو. ابن القلانسی یازیر: «جماعت احمد یلین بیر بئله جلالی و سابسیز قوشونو اولدوغو حالدا بو جور اولدوگونه حیران قالدیلار.» (ابن القلانسی، ص ۱۹۸)

احمد یل اولدوکن سونرا اوغلو آقسنقر (آغ سؤنقور) اونون یئرینده اوتوردو. بو سلاله نین اوست-اوسته ۷ حکمرانی وار ایدی: امیر احمد یل، آقسنقر، نصرت الدین ارسلان آبه خاص بیگ، فلک الدین، علاء الدین کرب ارسلان (کۆرپه ارسلان)، محمد، بیر قالدین.

بو سلاله نین عضولری اولکه سلطانی نین اطاعتینده اولدوقلاری حالدا، اوز یئرلرینده مستقل بیر سلطان کیمی داورانیردیلار و عینی حالدا چوخ عادل و کولتورل حکمرانلار ایدیلر. خصوصی ایله علاء الدین چوخ مدنی و فرهنگ سنور بیر سلطان ایدی. بئله کی، بویوک نظامی گنجه لی خمسه سی نین بیرینی (یثددی گوژل منظومه سینی) اونون آدینا تامملاییب و اونا تقدیم ائتمیشدیر. بو حکمرانین باره سینده گلن صفحه لرده آرتیق دانیشاجاغیق. هله لیک سلاله نین او بیر عضولری بارهده چوخ اختصار ایله معلومات وئره جه ییک.

آقسنقر (آغ سونقور)

آقسنقر احمد یلین اوغلو ایدی و او اۆلدوکدن سونرا اونون یئرینده اوتوردو. سونقور تورکجهده شکار قوشلاریندان بیریدیر (چالاغان دا دئییلر). کئچمیشده تورک خلقی اوغلان اوشاقلارینا آلیجی قوشلارین آدلارینی وئریدیلر. سونقورون آغی دا وار، قاراسی دا و هر ایکسی آدام آدی اولاییلر.

بو حکمرانین باره سینده چوخ آز معلومات الده واردیر. آنجاق «ابن اثیر»، «الکامل» ادلی اثرینده ۵۱۶-جی هجری قمری ایلی نین حادثه لریندن دانیشارکن اونون باره سینده یازیر کی: «بو زمان او سلجوقی شاهی سلطان محمودون یانیندا ایدی. بو ایلده سلطانی کچیگ قارداشی «طغرل»، «اران»-دا قارداشی نین علییه نه شورش اندیب، آذربایجان آلماق فیکرینده ایدی. بو زمان طغرولون اتابکی (آتابکی)، «گنغدی» (گون دوغدو) اۆلدو. آغ سونقور ائشیتدیگه او اتابکین یئرینی توتماق اوچون طغرولون یانینا گنتمک فیکرینه دوشدو. اونا گۆره اۆز یوردونا باش چکمک بهانه سی ایله سلطان محموددان آذربایجانا گنتمک اوچون اجازه آلدی و اوزونو آذربایجانا و اورادان دا طغرولون یانینا یئتیردی و اونو شورش ائتمگه تشویق ائتدی و حتا ماراگایا چاتدیقدی ۱۰ مین نفر قوشون حاضرلایب اونون اختیارینا قویماغی بوینونا آلدی. طغرول قبول ائتدی و بیرلیگه اردبیلی آلماق اوچون حرکت ائتدیلر. لکن اردبیلی لر دروازه لری باغلایب اونلارا یول وئرمه دیلر.

نتیجه ده اونلار تبریزه ساری یۆنلدیلر، لکن ائشیتدیلر کی، سلطان محمود بیر آغیر قوشون ایله تبریزه ساری حرکت ائتمیشدیر. اودور کی، یوللارینی خونا (خونجا) ساری دۆندریدیلر و سلطانا بیر مکتوب یازیب گۆزدوکلری ایشلر باره سینده عذر ایسته یهرک اونون اطاعتینده اولماقلاری بیلدیردیلر. سلطان دا اونلارین گناهلاریندان کئچیب، باغیشلادی. اوندان سونرا آقسنقر سلطانی یانیندا چوخ عزیز اولدو. سلطان محمود اونو اوغلو «داود» اوچون اتابک تعیین ائتدی. هجری ۵۲۵-جی ایلده سلطان محمود وفات ائتدیکن سونرا آقسنقر اونو آتاسی نین یئرینه شاهلیغا قویاراق عراقدا، آذربایجاندا و ازاندا اونون آدینا خطبه اوخودولار. لکن اونون اوچ قارداشی وار ایدی: طغرل، مسعود و سلجوق کی هر اوچو پادشاهلیق ادعاسیندا ایدیلر.

آقسنقر داودو گۆتوروب تبریزه یوللاندی، لکن مسعود اونلاردان قاباق تبریزی آلمیشدیر. آقسنقر تبریزی محاصره ائتدی و بیر مدت جنگ و محاصره دن سونرا ۵۲۶-جی هجریده باریشیدیلر و مسعود قوشونونو گۆتوروب همدانا یوللاندی.

خلاصه بو کی، او اوچ قارداش اوزون مدت مبارزه و محاربه ائتدیکن سونرا نهایتده پادشاهلیق طغرولا چاتدی. آقسنقر دا نتیجه دفعه طغرول ایله محاربه ائتدی لکن شکست یئدی. آقسنقر بغدادا قاچدی. بو زمان مسعود دا گنجه دن بغدادا قاچدی و آقسنقر و داود اونو شاهلیغا قبول ائتدیلر. خلیفه «المسترشد بالله» دا طغرول ایله مخالف اولدوغونا گۆره مسعودو سلطانلیغا و داودو اونون

ولیعهدلیگینه قبول ائتدی و قوشون اختیارلایندا قویبدو و طغرول ایله محاربه ائتمک اوچون آذربایجانا ساری یولا سالدی. آقسنقر دا اونلار ایله بیرلیکده یوللاندى. آقسنقر عین حالدا ماراغانین حکمرانی ایدی. بو قوشون چکمگین خرجینی اؤز عهدده سینه گؤتوردو.

طغرولون آذربایجانداکی سردارلاری (قاراسونقور و ایرم بشیگین گورجی) بیرى زنجانا و بیرى اردبيله پناه آپاردیلار. آقسنقر اردبیلی محاصره یه آلیب اوزون مدت محاربه و محاصره دوام ائتدی. طغرول همداندا اوتوروردو. قراسنقری اونلارین دؤیوشونه گؤندردی، لکن قراسنقر شکست یئدی و ادمالاری نین چوخو آزادان گئتدی. سونرا آقسنقر و مسعود همدانا ساری یوللاندى و اورادا دا طغرولا شکست وئردی و همدانی و اطرافینی اله کئچیردی. بئله لیکله مسعودون سلطنتی نین بناسینی محکم لئدی. لکن همین زمان آقسنقرون قدرتی نین گوجلوقتی همداندا اؤز چادیریندا آتاسی کیمی نئچه نفر باطنی لرین لینده اولدورولدو.

نصرت الدین ارسلان آبه خاصبک آقسنقر اوغلو

نصرت الدین ارسلان آبه، احمد یلی سلاله سی نین اوچونجو و چوخ تانیمنیش حکمرانی ایدی و ۴۰ نچه ایل حکمرانلیق ائتدی. ارسلان بوگونکو آذربایجان دلیینده همان «اسلان» دئمکدیر. ارسلان آبه نی ایسه احمد کسروی اسلان توتان (شیرگیر یا شیرشکار) کیمی معنالاندیرمیشدیر. (شهریاران گمنام، ص ۲۲۴) گویا اونون «شیرگیر» ادلی بیر قارداشی دا وار ایمیش.

بو حکمرانین و یا بو سلاله نین باره سینده چوخ معلومات الده یوخدور. آنجاق «ابن اثیر»-ین یادداشتلاریندا بعضاً بو باره ده صحبت گئدیر. او بیرى قاینقلار دا همین قاینقلان فایدالانمیشلار.

ابن اثیرین یازدیقلاریندان معلوم اولور کی، هجری قمری ۵۳۰-جو ایله خلیفه «الراشد بالله» سلطان مسعود ایله محاربه یه حاضرلاندىغی زمان بغداددا توپلئان چوخلو امیرلرین بیرى اونون «ابن احمد یل» آدلاندیردیغی همین ارسلان آبه ایمیش. او تاریخدن سونرا داها اونندان هئچ بیر خبر الده یوخدور. اولسون کی، بو زمان اونون جوانلیق وقتى اولدوغونا گؤره، باش وئرن حادثه لرده دخالتی یوخ ایمیش.

عماد کاتبین تاریخینده ایسه ۵۴۸-جی ایلین حادثه لریندن دانیشارکن اونون آدی چکلمیشدیر.

بو زمان او اتابک جهان پهلوان ایلدگز ایله دوست اولموشدور. ۵۴۹-جو ایل بو ایکی حکمران چوخلو حادثه لردن سونرا آذربایجانى تصرف ائدیپ، ایکی یه بؤلدولر. او زماندان تبریز احمد یل لرین ایینه کئچدی. بو نشان وئریر کی، احمد یلی حکمرانلاری ماراغانی الده ساخلادیقلاری حالدا آذربایجانین سایر نقطه لرینده ده فعالیتده اولوب، حکمرانلیق ائدرمیشلر.

ابن اثیرین یازدیغینا گۆره هجری قمری ۵۵۴-جو ایلده سلطان محمد دنیادان گئدرکن اۆلوم آیغیندا اۆز آز یاشلی اوغونو ارسلان آبه یه تاپشیراراق اونو اوغونون اتابک لیگینه تعین ائتدی. (ابن اثیر تاریخی، ۵۵۴-جو ایل و عماد کاتب تاریخی، ص ۲۲۲)

ارسلان آبه اتابک ایلدگیزین دوستلوغو دفعه لرله یوزولوب ایشلری ووروشمایا چاتدی. سونرا یئنه باریشیب و دوست اولدولار. بو ووروشمالارین بیرین سببی بو اولدو کی، بیلدیگیمزه گۆره، اتابکلر کی سلجوقی امیرلری ایدیلر، فرصت دوشدو کجه اللرینده اولان سلجوقی شاهزاده لرینی سلطان اعلان اندهرک اۆزلری سلطنت اندردیلر. او جمله دن اتابک ایلدگیز ۵۵۶-جی ایل طغول اوغلو سلطان ارسلانی تاхта چیخارتدیقا، ارسلان آبه یه پیغام گۆندردی کی، همدانا سلطان ارسلانین خدمتینه گلین. ارسلان آبه جواب وئردی کی: «منی اۆز حالیما قویون، یوخسا منیم اۆزومون الیمده بیر شاهزاده م واردیر، اونو سلطانیغا گۆتوره بیلهرم» اونا گۆره اتابک ایلدگیز ایله ارسلان آبه آراسیندا ووروشا باش وئردی. بو دعوادا ارسلان آبه فاتح اولدو. لکن چوخ چکمه دی کی، بو ایکسی یئنه باریشیب، دوست اولدولار.

هجری قمری ۵۶۳-جو ایلده ارسلان آبه، یانیندا اولان سلطان محمدین اوغونو سلطان آدلاندیردی. بیر نفری بغدادا گۆندریب، خلیفه دن اونون آدینا خطبه اوخونماسینی خواهش ائتدی. ایلدگیز بو خبری ائشیتدی کجه آجیق لانیب اوغلو «پهلون» ین باشچیلیغی ایله ارسلان آبه نین اوستونه آذربایجانا قوشون چکدی (چونکی سلطان ارسلان و اتابک ایلدگیز همداندا اوتوراردیلار). بو محاربه ده ارسلان آبه آغیر سینغین تاپاراق ماراغا یا قچدی. «پهلوان» ماراغانی محاصره یه آلدی. ارسلان آبه نین ایشی چتینلشدی، ناچار قالاراق باریش ایسته دی...

اوندان سونرا ارسلان آبه دن داها بیر خبر یوخدور، تا اینکی هجری ۵۷۰-جی ایل حادثه لرینده ابن اثیر اونون وفات ائتدیگینی یازمیشدیر.

ارسلان آبه اوغلو فلک الدین

فلک الدین لقبی (کنیه سی) ایله مشهور اولان ماراغا حکمرانی، اتاسی ارسلان آبه اولدو کدن سونرا اونون وصیتینه گۆره اتاسی نین یئرینده اوتوردو. اونون آدی معلوم دئییل و اونون باره سینده ده الده اولان معلوماتیمیز چوخ آزدیر. الده اولان تک بیر قاینق ابن اثیرین الکامل آدلی اثرینده ۵۷۰-جی ایل هجری حادثه لری باره ده یازدیغی یادداشلاردیر.

او قاینقا گۆره، همین ایلده اتابک جهان پهلوان ایلدگیز وفات ائتمیش و اونون یئرینده اوتوران پهلوان آدلی اوغلو، فلک الدین ین شهرلرینی الیندن آلماق اوچون قوشون چکیب اونون اوتوردوغو «رونین دز» قالاسینی محاصره یه آلمیشدیر. لکن بو قالا چوخ محکم و آماغی چتین اولدوغونا

گۆره بىر مدتدن سونرا اورانى بوشلايىب ماراغانى محاصره ائتدى و قارداشى قيزيل ارسلانا دا قوشون وئرەك تېرىزى ألماغا گۆندردى. او دا تېرىزى محاصره يە آلدى. اوزون بىر مدت بو ايكي شهرين اطرافيندا ووروش دوام ائتدى، تا اينكى ماراغاليلار فرصت تاپاراق پهلوانين قوشونوندا بىر عذەسىنى توتوب شهرة آپاردىلار. لکن ماراغانين قاضيسى عاغىللى بىر شخص اولدوغونا گۆره اونلارين هاميسينا خلعت وئريب بوراخدى.

پهلوان، قاضى نين بو ايشيندن چوخ سئوينيب، راضى اولدوقدا اونو واسطه سالاراق فلک الدين ايله باريشيب و دوست اولماغي تکليف ائتدى و بئله قرارا گلدىلر كى، تېرىز پهلوانين اولسون. او دا تېرىزى قارداشى قيزيل ارسلانا وئريب قوشونونو ماراغانين اطرافيندا گۆتورب، اؤز يئرینه قاييتدى.

علاء الدين گرپ ارسلان

احمد يلى سلالهسى نين آن مشهور، عدالتلى، مدنى و ادب پرور حکمرانى، ارسلان آبه نين اوغلو علاء الدين گرپ ارسلان (کۆرپه ارسلان) دىر.

اونون فلک الدين آدلى بۇيوک قارداشى، آتالارى نين وصيتينه گۆره علاء الديندن قاباق حکمرانليغا چاتدى و او اؤلندن سونرا ايسه سلطنت علاء الدينه يئتيشدى.

اونون آدى «کۆرپه ارسلان» ايدى. ارسلانا ايندى آذربايجاندا آسلان دئييلير و کۆرپه ارسلان ايسه كيچيک آسلان يا آسلان بالاسى دئمکدير.

کۆرپه، تۆرکجه ده كيچيک سود آمر اوشاغا دئييلير. مثلاً: قادين کۆرپه سىنى اميزديردى. هم ده يئنى دوغولموش كيچيک قويون بالالارينا (قوزولارا) کۆرپه دئيرلر، مثلاً: اوشاق کۆرپه لرى اوتارماغا آپاردى. يا: کۆرپه قوزولار آنالاريني گۆرنده قاباغينا قاچارلار.

نظامى نين بو شعريندن بعضيلرى اونون اصل آدى نين «هزبر» اولدوغونو ادعا انديرلر:

همسر آسمان و هم کف ابر

هم به تن شير و هم نام هزبر

يعنى اونون هم بدنى، هم ده آدى آسلاندير. باشقا سۆزله، شاعرين نظرى هزبر کلمه سى نين اؤزو بوخ، بلکه اونون معنا سيدير. او دا ايديندير، چونكى اونون آدى ارسلان يا آسلاندير، كى فارسجادا هزبر دئمک اولار.

علاء الدين باره ده ايلک يازيلى مطلب، راوندى نين «راحت الصدور» آدلى اثرينده گۆرونور. او يازير كى: «علاء الدين هجرى ۵۸۴-جو ايلده، سلجوقى لرین سون پادشاهى اولان ۳-جو طغرولون يانينا

گفتدی. «او ایل طغرول خلیفه نین قوشونو ایله جنگ ائتمیشدی. راوندی او محاربه یه اشاره ائده رک یازیر: «او محاربه دن سونرا ماراغا حکمرانی علاء الدین همدانا سلطانین قوللوغونا گلدی. سلطان اونا چوخ عزت و احترام ائتدی. بو گوژوروشده سلطان اؤز کیچیک یاشلی اوغلو «برکیارق»-ی (بۆرکو یاریق) تربیت ائدی و موغایات اولماق اوچون علاء الدینه تاپشیردی. اونا گوژه ده او زماندان اتابک عنوانی اونون آدینا آرتیریلدی.

اوندان سونرا علاء الدیندن خبریمیز یوخدور. آنجاق ابن اثیر، هجری ۶۰۲-جی ایل حادثه لریندن یازارکن اونون آذربایجان و عراق حکمرانی اتابک ابوبکرین پیشکاری «ایتغمیش» ایله جنگ ائدیگی باره ده بئله یازیر: (ترجمه یی) اتابک ابوبکرین گنجه-گوندوز باده ایچمکدن سوایی آیری ایشی یوخ ایدی. سلطنت ایشلرینه یتیشمزدی. علاء الدین «اربیل» حاکمی مظفرالدین کوبکری ایله آذربایجان ابوبکرین ییندن چیخارتماق اوچون ال بیر اولدولار. ابوبکر بو خبری ائشیتدیکنده «ایتغمیش»-دن یاردیم ایسته دی. بو زمان ایتغمیش «آلموت»-دا اسماعیلی لرله محاربه ده ایدی. بو پیغامی ائشیتدیکنده قوشونو گوژوروب تبریزه ساری یوللاندی. تبریزه چاتدیقدا مظفرالدینه پیغام گوژدریب اؤز قدرتینی اونا خاطرلاداراق اونا قورخوتدو. مظفرالدین اونون قوشونون چوخلوغونو گوژدوکنده وحشته دوشوب، قوشونو ایله اؤز یوردونا قاییتدی. علاء الدین هر نه چالیشدی سا اونا ساخلایا بیلمه دی. علاء الدین تک قالدیقدا ماراگایا قاییتدی. لکن ابوبکر و ایتغمیش قوشونلاری ایله ماراگایا ساری گلیب شهرین اطرافینی توتدولار. علاء الدین مجبور قالاراق، صلح ائتمگی تکلیف ائتدی و قالالارین بیرینی ابوبکره وئردی. ابوبکر ده اورمو (اورمیه) و اوشنو (اوشنویه) شهرلرینی علاء الدینه باغیشلادی. اوندان سونرا یئنه ده بیر زمان علاء الدیندن خبر اولمادی، تا اینکی هجری ۶۰۴-جو ایل اونون اولوم خبری تاریخلرده ضبط اولدو.

گنجه لی نظامی و سلطان علاء الدین

دندگیمیز کیمی گنجه لی نظامی اؤز خمسه آلی اثری نین بیر داستانی «هفت پیکر» یا «یئددی گوژل»-ی امیر علاء الدینین آدینا نظمه چکمیشدیر. اثرین نظمی هجری ۵۹۳-جو ایلده باشا چاتمیشدیر. بو اثرین «بهرام نامه» و «هفت گنبد» کیمی باشقا آدلاری دا واردیر و خمسه نین ان گوژل و مشهور داستانیدیر. روایتلره گوژه، بو اثرین نظمینی علاء الدین یین خرمی نظامی دن خواهش ائتمیشدیر. هر حالدا، نظامی اؤز داستانی نین مقدمه سینده بو باره ده چوخ تفصیل ایله شرح وئرمیشدیر و علاء الدینی حدتدن آرتیق بؤیودوب و اونون وصفینده اغراق ائتمیشدیر. بو ایسه، شاعرین اوندان نه قدر راضی اولدوغونو بیلدیریر:

پادشاهی که ملک هفت اقلیم،
 دخل دولت بدو کند تسلیم...
 خسرو تاج بخش تخت نشان،
 بر سر تاج و تخت گنج فشان.
 عمده مملکت علاء الدین،
 حافظ و ناصر زمان و زمین.
 شاه کرب ارسلان کشورگیر،
 به ز آلبارسلان به تاج و سریر.
 بحر و بر هر دو زیر فرمائش،
 بری و بحری آفرین خوانش.
 نسل آقسنقری مؤید از او
 آب و جدت باکمال ابجد از او.
 حربه را چون به حرب تیز کند،
 روز را روز رستخیز کند...

بو شکیله شاعر نچه صفحه‌نی علاء الدین‌ین مدحینده دولدوروب اونو اغراق ایله گؤیه
 چیخارتمیشدیر. یوخاریدا گتیردیگیمیز بیتلرین اؤزو بو اغراقلارین بیر نمونه‌سیدیر.
 مثلاً: ینددی اقلیمین دؤلتلری، گلیرلرینی اونا تسلیم اندیرلر. بیر حالدا کی، کرب ارسلانین تک
 ماراغانین و اطرافینین حکمرانی ایدی. بحر و بری، یعنی بوتون دنیزلر و قورولوقلاری اونون
 فرمانیندا بیلیر.
 هابئله اونون محمد و احمد ادلی ایکی اوغونو تعریفله‌بیرکن، محمد «ملک محمد شاه» خطاب
 اندیر:

دو ملک‌زاده بلند سریر،
 این جهان جوی و آن ولایت‌گیر.
 این فریدون صفت به دانش و رای،
 وان به کیخسروی رکاب‌گشای.

نقش این بر طراز افسر و گاه،
 نصرت الدین ملک محمد شاه.
 نام آن بر فلک ز راه رصد،
 گشته «من بعدی اسمہ احمد».

دئمه لی بییک کی، ممدوحلاری اغراق ایله تعریفله مک قدیم شاعرلرین هامیسی نین رسملری ایدی. چونکی شاعرلر شعرلرینی و اثرلرینی شاهلارا و حاکمرله تقدیم اندیب، صله آلیب معیشتلرینی تأمین اندردیلر. اودور کی، ممدوحلارینی تعریفله ییب، گۆیه چیخارتماغا مجبور ایدلر. هم مدح اولان و هم مدح ائدن هر ایکیسی بو مدحلرین یالان اولدوغونو بیلریدیلر. نظامی اؤزو ده لیلی و مجنون منظومه سی نین مقدمه سینده او زمان ۱۴ یاشلی اولان اوغلو محمدده نصیحت ائدرکن دئمیشدیر کی، هئج وقت شاعرلیک فیکرینه دوشمه، چونکی شاعرلیک یعنی یالان دئمک. شعرین ان چوخ یاخشیسی اونون ان چوخ یالان اولانیدیر:

در شعر میبچ و در فن او،
 چون اکذب اوست احسن او.

علاء الدین اوغلو محمد

ابن اثیرین یازدیغینا گۆره، هجری ۶۰۴-جو ایلده علاء الدین اؤلدوکدن سونرا اونون اوغلان اوشاقلاریندان بیر، (اولسون کی محمد) اونون یئرینه کئچدی. لکن او اوشاق اولدوغونا گۆره، اونون خادملریندن بیر حکومتی اؤز الینه آلدی. لکن بیر ایل کئچمه دن، یعنی ۶۰۵-جی ایلین اوللرینده او اوشاق اؤلدو و او خادم حاکمیتته دوام ائتدی.

ابن اثیر بئله آرتیریر کی: بو زمان آذربایجان و عراق حکمرانی اتابک ابوبکر (ایلدگزین نوه سی) ماراغا بؤلگه سینه قوشون چکیب ماراغانی و سایر شهرلرینی آلدی. تکجه «روئین دز» قالاسینی آلا بیلمه دی و اورا، دئدیگیمیز خادمین الینده قالدی.

ابن اثیر یازیر کی، او اوغلان اؤلدوکدن سونرا احمد یلی سلاله سی آرادان گئتدی. لکن ابن اثیرین بو یازدیقلاری نظره دوزگون گلمیر. چونکی نئچه ایللر اوندان سونرا ماراгада و اونون اطرافیندا علاء الدین نوه سی اولان بیر قادین حکومت اندیرمیش. ابن اثیر اؤزو ده بونو یازمیشدیر.

احمد یل لی لرین سون حکمرانی

دندیگیمیز کیمی، احمد یل لی خاندانی نین سون حکمرانی علاء الدین نین نوهسی اولان بیر قادین ایدی. بو قادینین آدی معلوم دئییلدیر. نظره گلن بو قادین علاء الدین اوغلو محمد، هجری ۶۰۵- جی ایله اولدوکن سونرا بلافاصله حاکمیتته اوتورموشدور.

بو قادین بارهده الده اولان خبر آنجاق هجری ۶۱۸- جی ایله عایددیر. ابن اثیرین یازدیغینا گؤره همین ایله موغوللار آذربایجانا، او جمله دن ماراگایا هجوم گتیریب و او شهرین گؤزنجیسی اولمادیغی اوچون اورانی آسانلیقلا اله آلدیلار. ابن اثیر اؤزو ده بو زمان ماراغا حکمرانی نین بیر قادین اولوب و روئین دزده اوتوردوغونا اشاره ائتمیشدیر.

سلطان جلال الدین خوارزمشاهین کاتبی نورالدین محمد نسوی، هجری ۶۲۲- جی ایله جلال الدین آذربایجانا هجوم ائدیپ اورانی آلدیغی بارهده یازیر کی:

سلطان آذربایجانا یاخینلاشدیقدا ماراغا اهالیسی سلطانین وزیر «شرف الملک»- عریضه بازاراق، گورجولرین چال-چاپلاریندان و ظالمترین ظلملریندن و قادینلارین حکومت ائتمه لریندن! شکایت ائتدیلر. اونا گؤره جلال الدین او بیر شهرلردن قابق ماراگایا ساری یؤنلدی و اورانی آلدی. لکن روئین دز نیچه ایل اوندان سونرا دا او قادینین الینده قالدی.

محمد نسوی نین یازدیغینا گؤره، او قادین اتابک جهان پهلوان ایلدگزین نوهسی اتابک اؤزبکین اوغلو، «خاموش اتابک»- نین حیات یولداسی ایدی. (بو اتابک آنادان دوغما، کار و لال اولدوغونا گؤره اونا خاموش اتابک دئمیشلر و اصل آدی ایسه گویا قزل ارسلان ایمیش).

۶۲۴- جو ایله او خاموش اتابک اولدوکن سونرا «شرف الملک» وزیر قوشون چکهرک، روئین دزی محاصره یه آلدی. بو محاصره چوخ اوزون چکدی. نهایت او قادین شرف الملک ایله ائولنمه یه راضی اولدو. لکن بو زمان عراقدا اولان جلال الدین ماراگایا قاییتدی و او قادینی اؤزونه لایق گؤروب، اؤزو آلیب حرمانه سینه گؤندردی. بئله لیکله احمد یل لی سلاله سی نین حاکمیتی باشا چاتدی.

قایناقلار:

- ۱- ابن اثیر، تاریخ الکامل
- ۲- راوندی، راحت الصدور
- ۳- کسروی، شهریاران گمنام
- ۴- گنجلی نظامی، هفت بیکر منظومه سی
- ۵- تاریخ عماد کاتب

آنادیللی شعریمیزین نسیمی سی

● یعقوب بابایئف*

۱۳-۱۵-جی عصرلر آذربایجان ادبیاتی نین ان قدرتلی قلم صاحیبی سید عمادالدین نسیمی دیر. عمرونون بیر حصّه سی ۱۵-جی یوزایللیگه تصادف ائدن نسیمی فضولی یه قدرکی ایستر آنادیللی، ایستر سه ده فارس دیللی شعرین بنزرسیز ادبی شخصیتی، فلسفی شعریمیزین ان مقتدر تمشیلچی سی، آنا دیلیمیزین یوکسلیشینده مستثنا درجه ده اهمیتلی ایش گؤرموش بیر استعداد صاحیب دیر.

صنعتکارین حیاتی و شخصیتی باره ده چوخ آز شئی بللیدیر. داها دوغروسو، عقیده فدایی سی کیمی شرق بدیعی-فلسفی و اجتماعی فکرینده سمبوللاشان نسیمی نین حیات و شخصیتی یاریم افسانه وی توله بوروندوگوندن اونون حقیقنده یارانان روایتلر، بللی اولان حقیقلردن چوخدور. شاعرین آدی، آنادان اولدوغو یئر و ایل باره ده مباحثه لی فکرلر موجوددور. مختلف منبعلر اونون آدینی عمادالدین، نسیمی، نسیم الدین، علی، مصلح الدین، عمر و س. کیمی قید اندیرلر. مؤلف اؤزو بیر توپوغوندا آدی نین «نسیمی» اولدوغونو یازیر:

آدیمی حقدن نسیمی یازهرم،

بیل بو معنیدن نه سیمم، یا زرم.

هم بیت اوشادیجی، هم آذر،

هم هدایت ائیلهرم، هم آزر. (۱۲، ۵۹۹)

متفکر صنعتکاریمیزین اصل آدی ایسه عماد و یا عمادالدین دیر. شاعر اؤزو آدی نین نسیمی اولدوغونو سؤیلدیگده، یقین کی، تخلصونو نظرده توتموشدور. چونکی ف.نعیمی «نومنامه» اثرینده

* آذربایجان دولت پنداقوزی اونیورسیتیه سی نین دانشیاری، فیلولوژی علملری نامزدی

اؤز مریدینی «سید عماد» آدی ایله تقدیم ائدیر. شاعرین مریدلریندن ساییلان و اونا درین رغبت بسله یین تورک شاعری رفیعی ده اونو عمادالدین نسیمی آد و تخلصو ایله خاطرلادیر.

اول نسیمی رحمت فضل خدا،
اول عمادالدین سر مرتضی. (۱۷، ۱۹)

عمومی و دهاها دوزگون قناعت بنله دیر کی، شاعرین اصل آدی عماد و یا عمادالدین («دینین دیرگی»). تخلصو ایسه نسیمی دیر. مریدین اؤز مرشدی نسیمی نین لقبینه اوغون بنله بیر تخلص (و یا لقب) سئچمه سی باره ده س. ممتازین فیکری ایله ده راضیلاشماق اولار. شاعرین کنیه سی ایسه اؤزونون ده بیر غزلینده قید ائتدیگی کیمی ابوالفضل اولموشدور:

چون نسیمی نین ابوالفضل اولدو حقدن کنیه سی
جمله اسمانین حروفی عینی القابینده دیر. (۱۲، ۲۷۴)

آذربایجان صنعتکاری نین آنادان اولدوغو یئر ده مباحثه موضوعدور. اونون بغداد یاخینلیغینداکی نسیم کندینده، نصیبین ده، دیاربکرده، شیرازدا، خلبد، باکید، شامخیدا، تبریزده و س. یئرلرده دوغولدوغونو سؤیله یین لر ده وار. آراشدیرمالار شاعرین نسیمی، نصیبین لی، دیاربکرلی، شیرازلی، حلبلی و باکیلی اولدوغونو آسانلیقلا تکذیب ائدیر.

۲۰-جی عصرین ۶۰-۸۰-جی ایللری نین آذربایجان نسیمی شناسلاری شاعرین ۱۳۶۹-۷۰-جی ایللرده دوغولدوغونو قبول ائدیردیلر. بونو بنله بیر فاکتلا اساسلان دیرماغا چالیشیردی لار کی، نسیمی «وصیت نامه» سینده اؤز قیزلاریندان بیرینین سید علی یه اره گئتمه سینی وصیت ائدیر. سید علی ایسه نسیمی دیر. اگز مرشد اؤز جاوان قیزی نین اره گئتمه سینی مریدینه وصیت ائدیرسه، بو مریدین نسیمی نین «وصیت نامه» نی یازدیغی و اعدام ائدیلمیگی ۱۳۹۴-جو ایله ان چوخو ۲۵-۲۶ یاشلاری اولا بیلردی. لکن یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی، سون ایللرین آراشدیرمالاری گؤستریر کی، حروفی شیخی نین «وصیت نامه» ده آدینی چکدیگی سید علی نسیمی دئییل.

آذربایجان شاعری نین ۱۳۶۹-۷۰-جی ایللرده دوغولماسی دا اینان دیرجی دئییل. نه اوچون؟ معلوم اولدوغو کیمی، نسیمی حروفی لیک تعلیمینی ۱۳۸۶-جی ایللردن یایماغا باشلامیش و ائله ایلک ایللرده جه نسیمی بو طریقه ده داخل اولاراق اونون مریدلیگینی قبول ائتمیشدیر. بونو بنله بیر فاکت آیدین گؤستریر کی، نسیمی نین فارس دیوانیندا یاخین مناسبتده اولدوغو حافظ شیرازی یه

عنوانلانمیش منظوم مکتوبلاری واردیر. غزل، قطعه و ترجیع‌بند ژانرلاریندا یازیلیمیش همین مکتوبلاردا نسیمی حافظ شیرازینی حروفی‌لیگه چاغیریر و اونا بو تعلیمی قبول ائتمگی مصلحت گؤرور. فارس شاعری حافظین ۱۳۸۹-جو ایله وفات ائتدیگینی نظره آلساق، بو شعرلرین همین ایلدن اول یازیلدیغینی قبول ائتمه‌لی‌بییک. دیگر طرفدن نسیمی نین ۱۳۸۹-جو ایله وفات ائتمیش عثمانلی حکمداری بیرینجی سلطان مرادین حاکمیتی دؤرونده بوسایا گئتدیگی و اورادا توتولاراق بیر نئچه آی حبسده ساخلاندیغی باره‌ده ده معلوماتلار وار. اوه، دئمه‌لی، او، حروفی‌لیگین یاییلماغا باشلادیغی ائله ایلك ایللرده‌جه بو تعلیمی قبول ائتمیش و اونون تبلیغینه باشلامیشدیر.

بو ایسه او دئمک‌دیر کی، صنعتکار حروفی‌لیگی قبول ائدرکن آرتیق، حافظ شیرازی کیمی بؤیوک بیر شاعره مصلحت وئرجهک قدر تانینمیش، پخته‌لشمیش، خیلی درجه‌ده یاشا دولموش، حروفی ایله‌لرینی تبلیغ ائتمک اوچون اؤز مرشدی‌نین نظرینده یئتکین‌لشمیش بیر شخص ایدی.

دیگر طرفدن نسیمی‌نین حروفی‌لیگی قبول ائندن قدر صوفیزمه، اونون قوللاریندان اولان حسینیه، حلاجیه جریانلارینا و قلندری‌لیگه میل گؤستریدیگی ده معلوم‌دور. بو ایسه بیر نئچه ایل وقت دئمک‌دیر.

نهایت، شاعرین یارادیجیلیغیندان بللی اولور کی، نعیمی ایله گؤرؤشونه قدر او، یوکسک مدرسه تحصیلی گؤرموش، مختلف دینی و دنیوی علملری، خصوصیه، قرآن، حدیث و تفسیرلری دریندن منیمسه‌میش، عرب و فارس دیللرینه مکتل ییه‌لنمیش، دینی-فلسفی باخیشلاری تامامیه کامل‌لشمیش بیر ضیالی ایدی و بونا گؤره ده اونون یاشی ان آزی ۲۵-۳۰ اولا بیلردی. داها گنج یاشلاریندا بو کیفیتلری قازانماق غیرممکن گؤرونور.

بئله‌لیکله، نسیمی‌نین تخمیناً اولاراق ۱۴-جو یوزایللیگین ۵۰-جی ایللرینده آنادان اولدوغونو سؤیله‌مک ممکن‌دور.

نسیمی اؤزونون ده دئدیگی کیمی «مکان‌سیز»، گزری بیر حیات کئچیرمیش، اوزون‌مدتلی یاشاییش یئری اولمامیشدیر. شاعرین:

مکانسیز اولدو نسیمی، مکانی یوخدور آنین،

مکانه سیغمايان اول بی‌مکان مکانی نه ائدر؟ - (۱۲، ۲۸۸)

مصراعلاریندا معین مجازی‌لیک اولسا دا، بیرباشا یئر اوزونده‌کی مشخص مکانسیزلیغا، یئر-یوردسوزلوقا اشاره اولونور.

اونون تبریز، شاماخی، باکی، شیراز، بورسا، مرس، بغداد، شام، مصر، حلب و س. یئرلرده اولدوغو بللیدیر.

اورتا عصر تورک تذکره چیلریندن قسطمونلو لطیفی و علی نین و نردیگی معلوماتا گؤره صنعتکارین «زولیده مو» («داغینیق ساچلی») لقبی ایله تانینمیش شاه خندان آدلی بیر قارداشی دا اولموش و او، ۱۴۲۶-جی ایله وفات ائتمیشدیر. نسیمی نین حروفی لیک اعتقادینی قبول ائتدیگینی ائشیدرکن طبیعتاً شاعر اولان شاه خندان هیجانلانمیش و اؤز قارداشینا:

گل بو سَری کیمسه یه فاش ائیلمه،
خان و خاصی عامه یه آش ائیلمه. - (۱۶، ۲۶۸)

مصراعلاری ایله باشلایان تلاش دولو منظوم مکتوبونو یازمیشدیر. یالنیز ایلك مصراعلاری بللی اولان بو مکتوبدان حسن اولونور کی، شاه خندان قارداشینا بو سَری هنج کیمه آچماماگی، سئچیلیمیشلره لایق سفره نی قارا جماعته، کتله یه خورک ائتمه مگی، یعنی عالی مسلک و مقصد صاحب لری نین آنلایاجاگی آدمالارا، بوتون جماعته بیلدیرمه مگی مصلحت گؤرور. نسیمی ایسه مکتوبون مقابلینده قارداشینا:

دریای محیط جوشه گلدی
کؤن ایله مکان خروشه گلدی
سر آزل اولدو آشکارا،
عاشق نجه ائیله سین مدارا؟! - (۱۲، ۵۶۳)

مصراعلاری ایله باشلایان طریقت ایده لری ایله یوکلنمیش مثنوی سینی جواب یازیر. اثرلریندن بللی اولور کی، صنعتکار دؤرون کلام، هیئت، فقه، عروض، ریاضیات، منطق، فلسفه، تاریخ، طبیعت و س. کیمی دنیوی علملرینه کفایت قدر بلد اولدوغو کیمی قرآنی، حدیث و تفسیری، مختلف دینی علملری، همچنین عرب، فارس و تورک دیللرینی ده مکمل شکیلده منیمسه میشدیر.

۱۳۹۴-جو ایله تنیمورون گؤستریشی ایله اونون اوغلو آذربایجان حاکمی میران شاه حروفی لرین شیخی ف.نعیمینی شیرواندا توتدورور و بیر مدت ناخچیواندا آلینجه قالاسیندا حبسده ساخلادیقدان سونرا اعدام ائتدیریر. جدتی شکیلده تعقیبه معروض قالان حروفی مریدلری، او جمله دن نسیمی

شىروان و باكىنى ترك اندير. شاعرين فارس دىلىندەكى شەرلىرى اىچرىسىندە باكىدا اولدوغونو و بورانى ترك ائتمك اىستەدىگىنى گۇسترن بئله بىر بيت واردير: «اى نسىمى، الله دئىيب كى، يئر اوزو گئنىشدير. باكى تورپاغىنى ترك ائت، بورا سنىن يئرین دئىيل.»

آذربايجانى ترك ائندىكدن سونرا توركيه يه گئدن شاعر اونون مختلف شەرلىرىندە ياشاير. تورك شاعرى شىخى ايله گۇروشور. باشقا بىر تورك شاعرى رفيعى ايله ياخين اولور. نسىمى يه و حرفى ليگه درين رغبت بسله ين رفيعى نين، حتى نسىمى نين مريدلىگىنى قبول ائندىگىنى سۇيله نلر ده وار. بئله بىر معلومات دا مۇجوددور كى، ابوالحسن على الاعلى ايله بىرليكدە توركيه يه گلن شاعر بىر مدت بكتاشيلر اىچرىسىندە ياشاميش، اونلار آراسيندا بكتاشى ليك عوضينه حرفى ليك ايدەلرینی تبليغ ائتمكله مشغول اولموشدور.

توركيه ده تعقيبە معروض قالان صنعتكار مختلف شرق اۆلكەلرینی گزميش و نهايت، سوريه نين حلب شهرينه گليب چيخميشدیر. نسىمى دن سونرا او، حرفى ليگين شىخلىرىدن اولموشدور. شاعرين: «ازلدن پير عشقين سرورى بيز؛ طريق اهل فضلين رهبرى بيز» - مصراعلارى دا بونو ثبوت اندير. تورك عالمى ابراهيم اولغون عرب قايناقلارينا اساسلاناواق بئله بىر معلومات وئير كى، نسىمى هله ساغليغيندا نسىمى يه مراجعتله سۇيلميشدیر: «شهرلر اىچرىسىندە حلبه گئتمه، اگر گئتسن قنديله (أسيلماغا) حاضر اول.» بو حرفى شىخى نين اؤز مريدى نين فاجعه لى طالعينى اولجه دن دويماسى ايله ايضاح اولونور.

شاعرين وفات تاريخى دقيق شكيلده بلليدير. بو تاريخ ميلادى ۱۴۱۷-جى (هـ ۸۲۰) ايلدير. اونون توتولوب اعدام انديلمەسى باره ده ايسه معين روايتلر سۇيۇنيلمكده دير. بو روايتلر ده دئىيلير كى، صنعتكار معين مدت حلبده ياشاير. بىر دفعه اونون مريدلریندن اولان بىر گنج شاعرين بئله بىر بيتینی اوجادان اوخويورموش:

حق بين نظرى بايد تا روى مرا بيند

چشمى كه بود خودبين كى روى خدا بيند. (۱۶، ۲۶۹)

(حقى گۇرن گۇز لازمدير كى، منيم اوزومو گۇرسون،

خودبين گۇز اللهين اوزونو گۇره بيلمز.)

شعر روحانىلرين دقتىنى جلب اندير و اونو كفرده گوناھلانديريب توتور، شعرين مۇلفىنى سوروشورلار. گنج ايسه شعرين اؤزو طرفيندن يازيلديغىنى سۇيله يير. بئله اولدوقدا اونو داردان آسماقلا جزالانديرماق اىستەييرلر. لکن نسىمى بوندان خبر توتور. بىر روايتە گۇره شاعر بو زمان

یاخینلیقتا پینه چی یانیندا آياق قابیلارینی یامادیرمیش. مسئلهدن خبر توتدوقدا جزا میدانینا گلیر. شعرین گنج بوخ، اؤزو طرفیندن یازیلدیغینی سؤیله ییر. گنجی آزاد اندیب نسیمی نین اؤلومو باره ده فتوا وئیرلر. اعدام زمانی قان ایتیردیکجه رنگی سارالان شاعره روحانی لر استهزا ائتمک مقصدیله دئییرلر:

- سن کی، دئییردین حقم، بس نه اوچون رنگین سارالیر؟

شاعر ایسه غرورلا جواب وئیریر:

- من ابدیت افقرینده دوغان عشق گونشی یم. گونش باتاندا رنگی سارالار.

مشهور بیر روایتده ایسه دئییلیر کی، نسیمی نین اؤلومونه فتوا وئرن زاهدلردن بیر دئییر:

- بو آدام او قدر ملعوندور کی، اونون قانیندان هارا دوشسه، کسبب آتماق لازمدیر.

تصادفاً شاعرین قانیندان بیر داملا سیچراییب همین زاهدین بارماغینا دوشور. جماعت اونون بارماغینی کسببمه سینی طلب ائتدیکده زاهد جزادان بویون قاچیریر و جواب وئیرر کی:

- من بونو ائله-ئله سؤز مثلئ دئمیشم!

اوندا آل-قان ایچینده اولان نسیمی دئییر:

زاهدین بیر بارماغین کسسن دؤنر حقندن قاچار،

گؤر بو گئرچک عاشقی سرپا سویارلار آغریماز. (۱۲، ۶۱۸)

بئله لیکله، نسیمی اعدام اولونور.

آذربایجان صنعتکاری نین اؤلومو ایله علاقه لی دیگر بیر روایتده ایسه دئییلیر کی، او، غنتبده یاشاییرمیش. والی ایله یاخین دوست اولان نسیمی نین اونونلا آراسینی وورماق ایسته ییرلر. قرآنین «یاسین» سوره سینی خلوتجه اونون باشماقلاری آلتیندا گیزلدیر و سونرا نسیمی دن سوروشورلار:

- بیر شخص کی، قرآنین سوره سینی آياقلاری آلتیندا گزذیره اونون جزاسی نه دیر؟

نسیمی ایسه جواب وئیرر کی، اونون دریسی سویولمالی و رسوا ائدیلمه لیدیر. اونا دئییرلر کی، سن اؤزون حقیقنده لازم اولان فتوانی وئردین. بئله لیکله، اونون باشماغی آلتیندا گیزلدیلیمیش سوره نی اورتالیغا چیخاریر و بو نَسب دن ده اونو همین قایدادا اؤلومه محکوم ائدیرلر.

شاعرىن محكمەسى و قتلى بارەدە ان دوزگون مفصل معلومات وئرن ۱۵-جى عصرىن عرب تارىخچىسى ابوذر احمد بن برهان ابراهيم سبط بن العجمى الحلبي نىن «كنوز الذهب فى تاريخ حلب» (؟-۱۴۷۹) اثرىدىر. همىن اثرده دئىيلير:

«زندىق (كافر) نسىمى نىن قتلى امير ياشىك ابن عبدالله اليوسفى نىن وقتىندە اولموشدور. اونا قارشى اتھام حلبىن عدالت سارايندا شىخىمىز ابن خطىبىن و شمس الدين ابن امين الدوله نىن حضوروندا ايرلى سورولموشدور. همىن زمان شىخين نايبى عزالدین، مالكى لرىن قاضىلار قاضىسى فتح الدين و حنبلى لرىن قاضىلار قاضىسى شهاب الدين دە اورادا اولموشلار.

نسیمی بیر پارا عقلسىز آدمالارى آزديريب يولدان اتميش و بونلار اونون كفرونه، زندىق ليغينا و ملحدليگينه (كافرليگينه) قوشولاراق، اونون آردىنجا گنتميشلر.

اتھام ايله اونون عليھينه حنفى لرىن قاضىلار قاضىسى ابن الشناقشى چىخىش انديب. بو حادثه قاضىلارنى و حلب شھرى علمالارى نىن حضوروندا باش وئرىر و نايب ياشىك اونا (نسیمی يه) دئىير: «سن اؤز دئدىكلرىنى ثبوت يئتىرمەلى سن، يوخسا من سنى اؤلدوره جگم!» بو سؤزلى ائشىتجك ابن الشناقشى اتھامدان امتناع اندير. نسیمی ايسه ايكيجه دفعه كلمه شھادت دئمكدن ساوايى باشقا بير سؤز دئمىر و اؤزونە قارشى دئىيلنلرى انكار اندير. بو آندا حنبلى لرى شىخى شهاب الدين دوروب مالكى لرىن قاضىسى فتح الديندن يوخارى باشدا اوتورور و همىن مجلسده فتوا وئرىر كى، نسیمی زندىقدىر و توبەسى قبول اولونمادان اؤلدورولمەلىدىر. او، (شهاب الدين) فتح الديندن يوخارى باشا كئچىپ اوتوراركن فتح الدين اؤزونو اوندان يان چكىر و شهاب الدين دئىير: «تە اوچون اونون قتلىنە فتوا وئرىلمەسىن؟» فتح الدين ايسه اونا دئىير: «اولماي اؤز آلنىلە اونا اؤلوم حؤكمو يازماق ايستەيىرسن؟» شهاب الدين: «بلى» - دئىه جواب وئرىر. سونرا او، فتوا سندننى توتوب يازىر و اؤز يازىسىنى شىخىمىز ابن خطىبە و اشتراك اندن قالان قاضى و علمالارا تقدىم اندير. اونلار ايسه اونون فتواسىنا راضىلىق وئرمىرلر و فتح الدين اونا دئىير: «قاضى و علمالار سنىنلە راضى اولمادىغى حالدا، من سنىن سؤزونلە دوروب اونا نئجه اؤلوم يازا بىلرم؟»

امير ياشىك دە سؤيله يير: «من اونو اؤلدوره بىلمەرم، چونكى المؤيد گؤستريش وئرىب كى، من اونو (سلطانى) مسئلەدن خبردار انديم. بئله كى، من سلطانين نسیمی بارەسىندە نە كىمى سرانجام وئره جگىنى گؤزلە يە جگم.»

مجلس بونولا داغىلير و نسیمی نايب ياشىك يانيندا عدالت سارايندا دوستاق قالير. اونون ايشى ايله المؤيدى تانىش انديرلر. بوندان سونرا ياشىگە گؤستريش گلير كى، دوستاق زيندانا كؤچورولسون. نسیمینى آپارىب قالا حبس خاناسىنا سالىرلار. سونرا ايسه سلطان المؤيدىن سرانجامى گليب چاتير كى، نسیمی اؤلدورولوب درىسى سويولسون و يئددى گون حلبده جار

چکیلیب عیان ائدیلسین، سونرا دا جسدی پارچا-پارچا ائدیلب بیر قسمی علی بیگ ذوالقدره و اونون قارداشی بصیرالدینه گۆنڈریلسین؛ بئله کی، نسیمی اونلارین دا ایناملارینی پوزموشدور.

نسیمی ایله، ائله بئله ده ائتدیله.

او، کافر، ملحد بیر آدم ایدی. الله بیزی اونون سۆز و عملریندن حفظ ائدیپ قوروسون! اما اونون لطیف شعرلری واردی!» (۳)

بئله لیکله، نسیمی ۱۴۱۷-جی ایلده حلب والیسی یاشبک ابن عبدالله الیوسفی نین (۱۴۱۵-۱۴۲۱) دۆرونده مصر مملوک سلطانی المؤید سیف‌الدی نین (۱۴۱۲-۱۴۲۱) امری ایله حلب شهرینده فاجعه‌لی شکیلده قتله یئتیریلیمیشدیر. اونون آدی و اولومو فداکارلیق سمبولونا چئوریلیمیشدیر. حلبده دفن ائدیلمیشدیر. قبری حال-حاضر دا بو شهرده دیر و همین یئر شاعرین آدی ایله «نسیمی تکیه‌سی» آدانیر. ناکام شاعرین دفن اولوندوغو اوتاقتا دیوارا یازیلیمیش یازیلار ایچریسینده بئله بیر شعر خصوصیه دقتی جلب ائدیر:

اوزولدوک، دۆنمه‌دیک مردانه/لیکدن،

خدایا بۇیله دیر حبّ صمیمی.

کثافتدن چیخیب اولدوق بحقّه

گلستان‌الهی نین نسیمی. (۹، ۲۶)

بیر مسئله‌یه ده دقت یئتیرمک لازم گلیر. نسیمی نین «آغریماز» غزلی ایله موضوع، مضمون و ایده‌جه یاخین اولان بیر نئچه باشقا شعرى ده واردیر: «ائتدیله»، «خوشدور، یاخشیدیر»، «سنین چون»، «گۆزلریندن چاغریشیرلار، دادلار، بیدادلار» مؤلفین دپلیندن اوقاتین لیریک بیانی شکلینده دئییلیمیش بو غزللرده موتیو و مضمون عینیدیر. یعنی صنعتکار همین شعرلرینده عشقی و عقیده‌سی یولوندا «جهل نامرد»ین اونو گوناھلاندیردیقلاریندان، ایمانسیزلارین اونا کفر یاخدیقلاریندان، «مردار سلاخلار»ین، «بیدادلار»ین، «شدادلار»ین، «پلید قصاب‌لار»ین اونو جسمانی ایشکنجه‌یه، فیزیکی عذابا معروض قویدوقلاریندان دانیشیر. ان نهایت، درسی نین سویولدوغونو («دابانیمدان یاردیلار، باشندان آیاغا سویدولار»، «اوزدولر چیخاردیلار چون بیر حسینی نین تنین»، «نسیمی سویارلار شام ایچینده» و س.) بو پوتتیک اؤرنکلرین هامیسیندا خصوصی اولاراق وورغولاییر.

ماراقلیدیر، عینی مطلب و ایده‌نی افاده ائدن بئله بدیعی نمونه‌لری صنعتکار نه زمان قلمه آلمیشدیر؟ نه اعدام پروستسینده، نه ده اعدامدان سونرا بونلارین یازیلماسی نین ممکن اولمادیغی

معلوم حقیقتدیر. دئمه‌لی، یا جزائین نؤعو شاعره اولجه‌دن اعلان اولونموشدور و او، دریمی‌نین سویولاجاغینی اولجه‌دن بیلیب تصوّر اساسیندا بو پوئتیک پارچالاری بیان ائتمیشدی، یا دا اونلار نسیمی‌نین وقتینده دئییل، اونون اولوموندن سونرا مریدلری و یا نسیمی‌پرست شاعرلر طرفیندن عرصه‌یه گتیریلیمیشدیر.

ادبیات

- ۱- «آذربایجان» ژورنالی، نؤمره ۸، ۱۹۷۳.
- ۲- بنیادوف، ض.، دینلر، طریقتلر، مذهبیلر. «آذربایجان» نشر، باکی، ۱۹۹۷.
- ۳- بنیادوف، ض.، نسیمی‌نین محکمه‌سی و قتلی. «ادبیات و اینجه‌صنعت» قزنتی، ۱۹ سپتامبر، ۱۹۸۰
- ۴- اسماعیلوف، ش.، حروفی‌لیک و آذربایجاندا اونون نماینده‌لری. «ادبیات و اینجه‌صنعت» قزنتی، ۶ مارس، ۱۹۷۱
- ۵- گولپینارلی، عبدالباقی. حروفی‌لیک متلری کاتالوقو. آنکارا، ۱۹۷۳
- ۶- گؤیوشوف، ن.، تصوّف آنلاملاری و درویشلیک رمزلی. باکی، ۲۰۰۱
7. Кулузаде З.А., Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, Элм, 1970.
8. Кулузаде З.А., Закономерности развития восточной философии XIII-XIV вв и проблема Запад- Восток . Баку, Элм, 1983.
- ۹- قولوزاده، م.، بؤیوک ایئنالار شاعری. باکی، گنجلیک، ۱۹۷۳
- ۱۰- نعیمی، ف.، وصیت‌نامه، «آذربایجان» ژورنالی، نؤمره ۵، ۱۹۷۰
- ۱۱- نسیمی، ع.، اثرلری، ۳ جلدده (علمی-تنقیدی متن، ترتیب ائدنی: ج. قهرمانوف)، باکی، علم، ۱۹۷۳
- ۱۲- نسیمی، ع.، سئچیلیمیش اثرلری (ترتیب ائدنی: ح. آراسلی)، باکی، ۱۹۷۳
- ۱۳- نسیمی، ع.، سئچیلیمیش اثرلری (ترتیب ائدنی: ع. صفرلی)، باکی، ۱۹۸۵
- ۱۴- نسیمی. عراق دیوانی (ترتیب ائدنی: ق. پاشایف)، باکی، یازیچی، ۱۹۸۷
- ۱۵- نسیمی، ع.، سئچیلیمیش اثرلری (ترتیب ائدنی: خ. یوسفلی)، باکی، ۲۰۰۵
- ۱۶- نسیمی (مقاله‌لر مجموعه‌سی)، باکی، ۱۹۷۳
- ۱۷- اولغون، الف. سید نسیمی اوزرینده نوتلار (بیرینجی مقاله). «تورک دیلی آراشدیرمالاری»، ۱۹۷۰
- ۱۸- تورک-اسلام آنسیکلوپئدیسی. جلد ۱۸، ایستانبول، ۱۹۹۸

رباعیلرده ترجمه حال اؤرنکلری

• نائله صمد اوا*

یاخین سرق، ائله جه ده آذربایجان ادبیاتنده گنیش یاییلمیش لیریک شعر نوعی اولان رباعیلرده شاعرین دنیاگۆروشو، اونو احاطه ائدن محیط و انسانلاردان آلدیغی تأثراتی، آرزو ایستکلری، اؤز دۆرونون اجتماعی-اقتصادی دورومو افاده اولونور که بونلاری ترجمه حال اؤرنکلری حساب ائتمک اولار. «رباعیلرده هم محبت، وصال، هجران، هم دیداکتیک نصیحتلر، هم زمانه دن و وضعیتدن شکایتلر، هم فلسفی حکمت آمیز ملاحظه لر، هم طبیعت منظره لری، بیر سؤزله شاعرین اومید و آرزولاری، هر بیر روحی تأثراتی گنیش شکیلده اؤز عکسینی تاپیر» (۲.ص.۴).

اون بیرینجی عصر آذربایجان شاعری قطران تبریزی مهارتله قلمه آلدیغی رباعیلر مؤلفیدیر. رباعیلرین اکثریتی اونون قلب اضطرابلارینی افاده ائدیر.

بخته باخ، منیمله دوز گلمیر عالم

هامی دوشمن اولموش، یوخ بیرجه همدم.

منیم تک گۆره سن بیر بدبخت وارمی،

یاردان آیری دوشوب چکسین درد و غم؟ (۲.ص.۱۳)

قطران تبریزی نین بیر قسم رباعی لرینده حرکت، دنیا میکا نظری جلب ائدیر:

منی اؤلموش گۆرسن، یانیمدا دایان،

دقتله نظر سال حسرتیمله یان!

آیلش باشیم اوسته آهسته سؤیله:

«سنی اؤلدورمگه اولدوم پشیمان» (۲.ص.۱۶)

بؤیوک ایران شاعری و متفکری عمر خیامین حیات و فعالیت ال یازما آبدهلرینده، تاریخی منبعلرده،

«گۆركملى اءاملارین حیاتی» سړى سیندن نشر اولونان كئابلاردا مختلف یۇنلردن ایشیقلاندیریلیمیشدیر. بۇیوك فیلسوف، طبیب، أسترونوم، ریاضیاتچی كیمی تانیان خیام رباعیلری ایله داها چوخ مشهورلاشمیشدیر. تصادفی دئیل كه اونون رباعیلری بیر چوخ دیلله ترجمه اولونموش و سئویلمیشدیر. رباعیلرده ایلك نۇبهده اونون قلب چیرپینتیلاری، كئچدیگی آغیر حیات یولو، ان اساسی ایسه داھی شاعرین ترجمه حالینا خاص بعضی مقاملار اؤز عكسینی تاپمیشدیر. خاطره ادبیاتینا عاید اولان ترجمه حاللاردا شخصیتن حیاتیندا باش وئرمیش مهم حادثه‌لر، دئییشكن آنلار تصویر اندیلیر. ترجمه حاللاردا اساس سوزه، شخصیتدیر.

بیر زمان مکتبه گئتدیم اوشاق ایکن،
بیر زمان سئویندیم دبیرلیگیمدن.
ایشه باخ، دنیايه سو كیمی گلدیم،
سونرا كوك كیمی آسیب كئندیم من (۱، ص. ۱۲)

خیام اعتراف اندیر کی:

عۇمر ومده هئچ آییق اولمامیشام من،
قدر گئجه‌سی ده سرخوشام میدن.
دوداغیمدا قدح، كویله دۇش-دۇشه،
یاتیب قالا جاغام ینرده صبحه‌دك. (۱، ص. ۳۲)

شاعر گنجلیگینده شرابا آلوده اولدوغونو بیلدیریر:

می ایچیم گرك من گنجلیك زمانی،
شرابلا اونودوم بوتون دنیانی.
آجی اولسا بئله می حیاتیمدیر،
خوشدور آجی عۇمرون آن چتین آنی. (۱، ص. ۱۴)

دئمك اولار كه هر بیر رباعی خیامین قلبینده باش قالدیران دوشونجه‌لری، غصه‌نی اؤزونده تجسم اندیریر. رباعی ایچریسینده شاعرین یاشلی وقتینده یازدیقلاری اکثریت تشکیل اندیر. بو نمونه‌لرده او گنجلیك دۇرونون كئچدیگینی اورك آغریسی ایله قلمه آلیر. بعضی رباعیلرینده خیام اؤز یاشینی دا بیلدیریر:

كۆنلوم هیچ بیلیدكن اولمادی محروم،
بیر چوخ سرگر منه اولدولار مفهوم.

ياشادیم دنيادا يتميش ايكي ايل،

بيلدیم هيچ شئي منه اولمادی معلوم (۱، ص. ۳۰)

مختلف مذهب و طريقت نمايندهلری آراسيندا باش وئرن ساحلی توققوشمالار، مختلف قبیلهلر، ائتيك قروپلار آراسيندا دینی بايراق آلتيندا گئدن قانلی دؤيوشلر خيامين معنوی عالميته تأثير ائتميش و بو خصوصیت ده اونون رباعيلرينده تصوير اولونموشدور. شاعر محیطدن، دؤردن، ائلهجه ده حياتيندان ناراضی اولدوغونو آشاغيداکي رباعیده بئله افاده ائدير:

دوشون کئچمهدهدير نازنين عمر،

باخ گؤر آخيب گئدير نه حزين عمر!

بیر خوش گون گؤرمهديم حياتيما من،

يازيق دردله کئچدی بو محزون عمر. (۱، ص. ۵۴)

اون بيرنجی عصرين سونو - اون ايکنجی عصرين اوللرينده ياشاييب-ياراتميش مهستی گنجوی نين رباعيلری بديعی ليک و صنعتکارلیق باخيميندان نظری داها چوخ جلب ائدير. اونون رباعيلرينده دؤز و زمانا مناسبت، فلسفی دوشونجهلر، انسان و دنیا حقیقنده فکرلر اکثریت تشکیل ائدير. بونونلا بئله شاعره دنیوی عالمه مناسبت مستوی سينده اؤز قلب اضطرابلارینی، معنوی عالمینی افاده ائتمگه نائل اولموشدور که بو دا اونون ترجمه حالی نين بعضی مقاملاری نين آيدینلاشماسينا امکان وئرميشدير.

منی کام آلماغا قويمادی زمان،

گوجو چاتان قدر ائيله دی دیوان.

دئيه سن عهد ائتميش دولانديقجا هی،

منی ده اؤزو ايله هرلتسين دوران. (۲، ص. ۲۱)

مهستی اؤزونون شعره، رباعی به باغليغینی بئله افاده ائدير:

آرودلا کيشینی باغلايار کيبن،

بو ايشه يول وئرير شريعت، آيين.

منيم سه کيبنيم بير رباعيدير،

وارمی بو کيبنه يول وئرن بير دين؟ (۲، ص. ۲۵)

مهستی گنجوی نين آیری-آیری پئشه صاحبلرينه حصر اولونموش رباعيلری تاريخی ليک باخيميندان دا اهميتلیدير. همین شعرلر هم ده او دؤرده آذربايجان شهرلرينده ياشايان صنعت و صنعتکارلار حقیقنده معلومات وئرير. (۴، ص. ۶۱) اونون اؤز ايچ دنياسی ايله باغلی رباعيلری ايسه داها

چوخ دقت جلب ائدیر. چونکی بورادا اؤزونون حیاتیینی عکس ائتدیرن فکر و دوشونجه لر، آرزو و ایستکلر تصویر اولونموشدور.

جمالینا حسرت یاشاماق اولماز،
عشقینله هنج راحت یاشاماق اولماز.
سن منی آنلاییب ساکت یاشارسان،
سن سیز منه البت یاشاماق اولماز. (۲، ص.۳۵)

و یا:

سندن آیریلماما تدبیر کدیلم،
هجرینده بئلمی ایکی بو کدیلم.
هدر اولمازمی بو چالیشدیقلاری،
صباح بیز سنینله قوشاق اگر؟ (۲، ص.۳۵)

صمیمی دوغولارین، جانلی، رئال انسان مناسبتلری نین افاده سی اولان بو رباعیلرده تصویر ائدیلن لیریک قهرمانین کئچیردیگی حسرتلر شاعرهنین داخلی دنیاسی نین عکسیدیر:

سنه گؤندر دیکیم مکتوبی جانان،
قانلی گؤز یاشیملا یازمیشام اینان!
بو قدر دردیمین حکایتینی،
بیلیمرم هنج نه جور ائله ییم بیان؟ (۲، ص.۴۸)

اون ایکینجی عصر آذربایجان ادبیاتی نین گؤرکملی نماینده سی افضل الدین خاقانی رباعیلرینده ده ترجمه حال اؤرنکلری اوستونلوک تشکیل ائدیر. مؤلف رباعیلرینده گؤزله اولان سنوگیسیندن، اؤزونون قلب اضطرابلاریندان، معشوقه سی نین وفاسیزلیقیندان، اونون وارا-دۆلته اولان هوسیندن، زمان و محیطدن، اؤزونو احاطه ائدن انسانلاردان و دیگر مسئله لر دن بحث ائدیر:

گناهیم اولمادان عذر ایسته دیم من،
یوز دفعه عفویمی ایسته دیم سندن.
یئرینه یتیردیم من اؤز بورجومو،
عذرومو سن قبول ائتسن، ائتمه سن. (۲، ص.۵۷)

و یا:

گنجلیگیم غصه ده، المده کئچدی،
گونلریم بیلیرسن که غمده کئچدی.

دوستلارین اؤلومو بئلیمی بوکدو،

عۇمرۇم مرثیهده، ماتمده کئچدی. (۲، ص.۶۵)

انسیکلوپدیک بیلگه مالک نصیرالدین طوسی نین رباعیلرینده مؤلف «منی» آچیق-آشکار نظره چارپیر. او، علملر حقیقنده نه قدر معلومات وئرسه ده، بیر چوخ سرلری آچسا دا، هله چوخ مطلبلردن خبردار اولمادیغینی بیلدیریر.

معلومات وئردیمسه هر بیر علمدن،

بیر چوخ سرلری آچدیمسا همن.

عقلیمین گؤزویله باخاندا گؤردوم،

هله چوخ شئیلىرى بيلمه بیرم من. (۲، ص.۱۰۶)

عالم دنیادا مختلف جور لذتلىرى اولدوغونو گؤستیریر. لکن اونون اوچون دنیانین ان بؤیوک لذتی گئجهلر مطالعه اندیب، گوندوزلر درس دئمکدیر.

دنیادا چوخ جوره لذت وار، سؤزسوز،

اونون یوخلوغوندان یوخدور قورخوموز.

منیم اوچون دنیادا لذت اودور کی،

گئجهلر اوخویوم، درس دئییم گوندوز. (۲، ص.۱۰۷)

اون دوردونجو عصرین گؤرکملی سؤز استادلاریندان اولان هماد الدین تبریزی نین رباعیلرینده «رنال انسانی دوغولار بعضاً عرفانی-فلسفی بویا آلمیش، صنعتکارین زمانه سینه مناسبتینی، احوال-روحیه سینى، سنوینج و کدرینی عکس ائتدیرمیشدیر.» (۳، ص.۲۱۶)

رباعیلرده وطنه اولان سنوگی، محبت ده اؤز افاده سینى تاپمیشدیر.

ای تبریز، ذیمه سین سنه بیر زیان،

خلقی شاد یاشاسین، اولسون کامران.

قلبینه، جانینا بلا گلمه سین،

آخی سن وطنیم، قلبیم، جانیمسان. (۲، ص.۱۱۸)

گؤزلدیر ازلدن تبریز شهری،

معلوماتدور عالمه سؤز دئییلری.

ناخلف آداما اوردا یئر اولماز،

یاشارمی بیر یترده دیو ایله ری؟ (۲، ص.۱۲۰)

بعضی رباعیلرده مؤلف حیاتی نین معین بیر دۇرونو لاکونیک شکیلده تصویر ائتمگه نائل اولور.

قوجا بیر فیلسوف ائتدی نصیحت،

آماندیر سئوگی ایله باغلاما الفت.

سۆزونه باخمادیم، هجران داغینی،

باشیما ائندیردی سئوگی، محبت. (۱، ص. ۱۳۳)

اون دۇردونجو یوز ایلیگی سونو - اون بئشینجی یوز ایلیگی اؤلرینده یاشاییب-یاراتمیش شاعر قاسم انوارا عائد بو نوع رباعیلری دیگر مؤلفلرین یارادیجیلیغندا دا گۆرمک اولار. استعدادلی شاعر رحمتی تبریزی رباعیلرینده دۇرون اجتماعی اولایلارینا اولان مناسبتینی اوستالیقلا بیلدیرمکه برابر، اؤز حسن و دوشونجه لرینی افاده ائتمگه موفق اولموشدور.

غم ایله یوغرولموش جانیم آزلدن،

دل طبییم اولموش غممه هموطن.

هارادا درد اولسا منی تاپاجاق،

ائله بیل درد ایچون یارانمیشام من. (۱، ص. ۱۶۹)

بوتون دئییلنلره نتیجه اولاراق قید اولونمالیدیر که مؤلفین حیات طرزینی، دوغولارینی، ترجمه حالینداکی بیر چوخ مقاملاری آیدینلاشدیرماق باخمیدان کیچیک حجملی رباعیلر خیلی اؤنملیدیر و بو نمونه لر ترجمه حال اؤرنکلرینی زنگین لیگی ایله دقتی چکیر. یازیلی ادبیاتدا ایلك نمونه ۱۲-جی عصرلره عاید اولان رباعیلرین ان ماهر یارادیجیلاری عمر خیام و مهستی گنجوی نین اثرلرینده ترجمه حال اؤرنکلری اوستونلوک تشکیل ائدیر. آذربایجان ادبیاتی نین گۆرکملی نمایندهلری نظامی گنجوی، عماد الدین نسیمی، محمد فضولی و باشقالاری رباعیلر یازمیش، اؤز آرزو و ایستکلرینی طبیعت و جمعیتدن آدیقلاری تأثراتی افاده ائتمیشلر. سونراکی عصرلرده ده ادبیاتین بو و یا دیگر ساحهلرینده اوغورلار قازانمیش شاعرلر قلملرینی رباعی ژانریندا سینامیش و اؤز ترجمه حاللارینا عاید بعضی مقاملاری بورادا جانلانمیشلار.

قایناقلار:

- ۱- عمر ختام - رباعیلر، باکی، آذرشر، ۱۹۶۹.
- ۲- رباعیلر عالمینده، ترتیب، فارسجادان ترجمه، اؤن سوز و شرحلرین مؤلفی محمد آقا سلطانوف، باکی، آذرشر، ۱۹۸۹.
- ۳- خلیل یوسفلی - آذربایجان ادبیاتی تاریخی، باکی، اوزان، ۲۰۰۸.
- ۴- خلیل یوسفلی - قدیم و اورتا عصرلر آذربایجان ادبیاتی، باکی، «معارف» نشریاتی، ۱۹۸۲.

تورک ديللرينده كميت كاتئقوريسي نين^۱ افاده اصوللاري

● دوكتور ائلناره على يئوا

هر بير ديلين اؤز داخلي انكشاف قانونلاري وار. بو قانونلار ديلين اساسيندا يارانسدا، اونون قورونماسيندا مهم رول اويناير. ديل و اونون قانونلاري دايم ديناميك انكشافتادير. بو انكشاف ديلين بوتون قراماتيك قورولوشوندا اؤزونو گؤسترير. قراماتيك قورولوش ايسه قراماتيك كاتئقوريلر ايله معين لشير.

قراماتيك كاتئقوري آنلايشي م.ارگين طرفيندن بئله ايضاح اولونور: «...كؤك و گؤوده لر ين چئشيدلي شكللري وار. آنجاق بو چئشيدلي شكللر بير چئشيد مناسب و دوروم افاده ائتديكلري، بير جنس قرامتر وظيفه سي گؤردوكلري اوچون بير تك قرامتر كاتئقوريسي ايچينه گيررلر. خلاصه، كؤك و گؤوده لر ديلده چئشيدلي شكللر ايچينده استفاده اولونارلار. بو چئشيدلي شكللر كؤك و گؤوده لر ين معناسيندان باشقا بعضى دوروملار، كيفيتر، مناسبتر ده افاده ائدرلر. كلمه لر ين كؤك و يا گؤوده معناسيندان باشقا افاده ائتديكلري بو مناسبتره، بو دوروم و كيفيتره قرامتر كاتئقوريلري دئييلير.» (ارگين ۱۹۶۲، ص.۱۱۹).

«قراماتيك كاتئقوري قراماتيك معنالارين قراماتيك فورمالار واسطه سيله افاده سي دئمكدير. لکن قراماتيك فورمالار او زمان قراماتيك كاتئقوري سويه سينه فالخير كي، همين فورمالار بير طرفلى اولماسين، معين سيستم اساسيندا ديشمه پاراديقماسي ياراتسين و يا قارشى-قارشى يا دوران طرفله مالک اولسون.» (سيدوف ۲۰۰۶، ص.۱۴۸)

بعضاً قراماتيك كاتئقوريلر عمومى و خصوصى اولماقلا ايكي قروپا بؤلونور. «عادتا مورفولوژى زمينينده نطق حصه لرى عمومى قراماتيك كاتئقوريلر حساب اولونور. بو عمومى ليك نطق حصه لرى نين ديللرين هامى سينا عايد اولماسى معناسيندا قبول ائديليير. بو معنادا همين مسئله

^۱ كاتئقوري: مقوله، زمره

آکادئمیک. ل. و. شتربا طرفیندن قویولموشدور. (سیدوف ۲۰۰۶، ص. ۱۵۰)

هر بیر نطق حصه‌سی‌نین ده اؤزونه‌مخصوص کانتقوریسی واردیر. بئله کانتقوریلردن بیرى ده کمیت کانتقوریسی‌دیر. بو کانتقوری تاریخی باخیمدان داها قدیم دؤرلرده فورمالاشمیش و اؤز فورمانتلارینا گؤره هم ده عمومی قراماتیک کانتقوری حساب اولونور. بو کانتقوری تکجه اسمی دئییل، دیگر نطق حصه‌لرینی ده احاطه ائدیر.

م. قیپچاقین فیکرینجه، «کمیت کانتقوریسی انسان ادراکی‌نین عمومی‌لشمیش، مجرد بیر کانتقوریسی کیمی اؤزونون انکشافیندا بیر سیرا مرحله‌لر کئچمیشدیر کی، بو دا اؤز نؤبه‌سینده آیری-آیری دیلرده سایلارین خصوصی بیر نطق حصه‌سی کیمی فورمالاشماسی و قراماتیک جمع‌لیک کانتقوریسی‌نین میدانا چیخماسی ایله اؤز عکسینی تاپمیشدیر.» (قیپچاق ۲۰۰۰، ص. ۴۵)

معاصر تورک دیل‌لرینده کمیت کانتقوریسی مختلف جور آدلانیر. تورکیه تورکجه‌سینده بونونلا باغلی داها چوخ اصطلاحدان استفاده اولونور. تدقیقاتچیلار فرقلی اصطلاحلاردان استفاده ائدیرلر: آدلاردا سایى (بانقواوغلو ت.)، چوخلوق شکلی (ارگین م.)، نئجه‌لیک کانتقوریسی (قورخماز ز.)، اسمین سایى حالی / کمیت (بئسزک آ.)، کمیت (عثمانلیجا)، چوخلوق کانتقوریسی (دیگر تورک مؤلفلری)، سایى کانتقوریسی (دیل‌آچار آ.). دیگر تورک دیل‌لرینه ده نظر سالاق: کمیت کانتقوریسی (آذربایجان)، کؤپلوق کانتقوریسی (تورکمن)، چوکلوق کانتقوریسی (قاقاوز)، کؤپلوق سانى (یئنی اویغور)، کؤپتیک کانتقوریسی (قازاخ)، سان کانتقوریسی (قیرغیز)، سایى کانتقوریسی (کریم-تاتار)، سان کانتقوریسی (تاتار)، سون کانتقوریسی (اؤزبک)، کؤپلوق کانتقوریسی (قاراجای-بالکار)، کؤپلیک کانتقوریسی (قاراقالپاق)، کؤپلوق کانتقوریسی (کومیک) و س.

گؤروندوگو کیمی، بو کانتقوری‌نین افاده‌سینده داها چوخ ۳ اصطلاحدان استفاده اولونور: کؤپلوق، سان / سای، چوکلوق. بونلاردان کؤپ و سان (سا ← سان، سای) تورک دیل‌لری‌نین داها قدیم لئکسیک لایینا عایدیر: کؤپ آلتون (Древнетюрк. 1969, 317) قوی سانى نئجه (Древнетюрк. 1969, 483).

چوخ سؤزو ایسه قدیم تورک یازیلی آبیده‌لرینده یالنیز قوت‌لندیریجی ادات کیمی قیده آیینمیشدیر. مثلاً: «خزینه نئرک کؤپ اثرت چوق کئرک؟» (دؤولت نه‌یه گرک؟ داها چوخ قوشون گرک‌دیر) (Древнетюрк. 1969, 153) لکن کؤمکچی نطق حصه‌لری‌نین ده اساس نطق حصه‌لریندن یاراندیغینی نظره آلساق، چوخ سؤزونون قدیم تورکجه‌ده مقدار بیلدیرمه‌سینه شبهه قالمیر.

کؤپلوق «چوخلوق، بؤیوکلوق» معناسیندادیر. کؤپمه (شیشمه) سؤزو ده عینی کؤکدندیر. بو افاده‌نین اورتاق اصطلاح کیمی ایشلдіلمه‌سینی مقبول حساب ائتمیریک.

سای / سان اصطلاحی هم ده نطق حصه‌سی اولان سایلا عینیت تشکیل ائدیر، بو باخیمدان دا اونون استفاده‌سی قناعت‌بخش دئییل. آذربایجان دیلینده ایشلنن جمع و کمیت اصطلاحلاری عرب منشألی اولدوغو اوچون قبول اولونا بیلمز (باخ: عرب و فارس سؤزلری لغتی ۱۹۸۵، ص. ۲۸۱، ۷۵۷). بیزه گؤره، چوخلوق اصطلاحی نین استفاده‌سی داها مناسب‌دیر.

تورک دیل‌لری نین اکثریتینده بو کاتئقوری -لار شکیلچی‌سی واسطه‌سیله دوزلیر. «بعضی تورک دیل‌لرینده املا قایدالاری نین هله‌لیک علمی جهتدن ضعیف اولماسی ایله علاقه‌دار (داها چوخ فونئتیکی پرنسیپه میل ائتمک) بو شکیلچی‌لرین واریانتلاری قات-قات آرتمیشدیر. تکجه اونو گؤستریمک کفایت‌دیر کی، معاصر یاکوت دیلینده کمیت کاتئقوریسی شکیلچی‌لری نین ۱۶ واریانتی واردیر» (زینالوف ۲۰۰۸، ص. ۱۱۵). م. قیپچاقین فیکرینجه، «بو واریانتلارین میدانا چیخماسینا سبب - لار شکیلچی‌سینده کی «ل» صامت‌نین قوشولدوغو سؤزون سون صامتینه اویوشماسی، صامت‌لرین دوشومو و آهنگ قانونونون (خصوصاً دوداق آهنگی نین) گوجلومالاسیدیر.» (قیپچاق ۲۰۰۰، ص. ۱۶۶) - لار شکیلچی‌سی نین چوخ واریانتلی لیغی حقیقده ن. آ. کاتانوف، ف. ق. ایسخاکوف بحث ائتمیشلر. تورک دیل‌لرینده اونلارین عمومی سای ۲۲-یه چاتیر.

عمومیتله، ایستر قدیم، ایسترسه ده معاصر تورک دیل‌لرینده -لار شکیلچی‌سی گئنییش استفاده دایره‌سینه مالک اولوب، اؤز محصولدارلیغی ایله سئچیلیر. تکجه چوواش دیلی استثنا تشکیل ائدیر، بو دیلده همین شکیلچی یوخدور.

معاصر تورکیه تورکجه‌سینده -لار^۲ جمع شکیلچی‌سی دیگر تورک دیل‌لریندن فرقلی خصوصیته مالک‌دیر. بونونلا باغلی م. ارگین یازیر: «... دیگر تورک شیوه‌لرینده غرب تورکجه‌سینده اولمایان شکل‌له ده فارشیلایشیلیر: آتونلار «آتینیز» کیمی.» (اثرگین ۱۹۶۷، ص. ۲۱۰)

تورک دیلینده -لار شکیلچی‌سی قبول ائتمیش بعضی سؤزلر روس دیلینه (او جمله‌دن دیگر تورک دیل‌لرینه) تک اسم کیمی ترجمه اولونور. مثلاً: یاتاقلارا دوشدو. - یاتاغا دوشدو (حرفی ترجمه «یاتاغا دوشدو و بونونلا باغلی چوخلو پروبلیمی واردی») (باخ: Турецкий язык 2007, s. 10) بعضی تورک دیل‌لرینده، او جمله‌دن تورکیه تورکجه‌سینده -لار^۲ آذربایجان دیلینده کی چوخلوق، توپلولوق بیلدیرن -گیل شکیلچی‌سینی ده عوض ائدیر.

قیرغیز دیلینده -لار جمع شکیلچی‌سی تکجه اسمین چوخلوعونو دئییل، بو شکیلچینی قبول ائدن اسم و اونونلا بیرلیکده اولان آداملاری افاده ائدیر. مثلاً: کادیرلار اویدو جوک. (کادیرلر انوده دئییل). بو شکیلچی قوهوملوق بیلدیرن اسم‌لره منسوبیت شکیلچی‌سیندن سونرا آرتیریلدیقدان بوتؤو عائله‌نی، قروبو افاده ائدیر. مثلاً: /ئجمدمئر گئلدی. (باجیلاریم گلدی) (چنگل ۲۰۰۵، ص. ۱۶۲)

تدقیقاتچیلارین فیکرینجە، معاصر قازاخ دیلیندە دە -لار شکیلچىسى (اۋز واریانتلاری ایله) توپولوق معناسینی ایتیرمەدن سۆزدوزلیدیجی شکیلچى نقشیندە چىخیش اندە بیلیر. مثلاً: آبایلار (آبای و اونون یولداشلاری) (Соврем. казах. язык 1962, с.135) گۆرۈندۈگو کیمی، بو مۇقەدە قازاخ و قیرغیز دیللىری یاخیندان سسلشیر.

باشقىرد دیلیندە دە خصوصی اسملره، همچنین قوھولوق و قودالیق بیلدیرن سۆزلردە -لار شکیلچىسى همین شخصی و اونون اطرافینداکیلاری (عائله، دوستلار و س.) بیلدیریر. (Грамм. сов. башкир. литер. языка 1981, с.119) -لار شکیلچىسىنى آرتیردیقدا اونا توپولوق آنلايیشی وئرلییر. مثلاً: انورلر (انور و اونون اطرافینداکیلار). (Миреев М.М.)

-لار شکیلچىسىنین -دار و س. واریانتلاری دا مۇجوددور کی، دنیا تورکولوقلاری بونلارین هانسینین ایلکین، هانسینین تۇرەمە اولماسی حقیندە فکر یورومتوشلر.

عمومیتلە، -ل واریانتینی اساس گۆتۈرنلر اونون جمع شکیلچىسى کیمی بوتون دیللدە ایشلنمەسینە اساسلانیرلار. آ.ج. امرە ایسە بو فیکری انکار ائتمیشدیر: «اولا، قیرغیر سنذر (سنذر = سیز) کیمی جمعلر تشکل ائتمیش، زمانلا اسکی -ئر شکلیندن -در دوزلمیش، «ر» قونشولوغوندا ایسە «د» لامدائیسە اوغرایارق -لر، بوندان دا نازال -ئر گلیمشیدیر؛ دیلین د و ت شکلریندە اولماسی قونشو فونملرین بنزشدیریجی تأثیریندن دیر.» (امرە ۱۹۴۳، ص. ۲۰۵)

باشقىرد دیلیندە جمع شکیلچىسى مختلف صفت، سای و اسملره قوشولاراق یئنی سۆزلر یارادیر. مثلاً: آکتار (اغلار)، کیزیلدار (قیرمیزیلار)، یشتر (گنجلر). (Грамм. сов. башкир. литер. языка 1981, с. 120) گۆستریلن نمونهلر آذربایجان دیلیندە -لار شکیلچىسى واسطەسیلە یارانمیش یئنی سۆزلر کیمی دئییل، دیگر نطق حصەلرینین اسملشدیریجىسى کیمی قبول اولونور. بو حاقدא. آ. آسلانوف بئله یازیر: «-لار/لر شکیلچىسى بیر قسم صفتلره قوشولاراق، سۆزدوزلیدیجى لیک خصوصیتی داشییر، قوشولدوغو صفتلری اسملشدیریر. لکن بونولا بئله، یئنه دە غیرمعین کیمیتی، جمع لیگی بیلدیریر. مثلاً: قیرمیزی-قیرمیزیلار، آغ-اغلار... و س.» (آسلانوف ۱۹۶۳، ص. ۷۷). بورادان بئله معلوم اولور کی، آ. آسلانوف اسملشمەنى سۆز یارادیجیلیغىنین بیر نۇعو کیمی قبول اندیر. اصلیندە بو مقامدا یئنی سۆز یارانمامیشدیر.

تدقیقاتچی، همچنین شاهلار، بگلر، خانلار کیمی خصوصی اسملردە کی -لار شکیلچىسىنى دە سۆزدوزلیدیجى شکیلچى کیمی تقدیم ائتمیشدیر. باشقا بیر یئردە ایسە مؤلف خانلار اسمىنین (قصبه آدی) یالنیز جمعدە ایشلنن اسملر سیراسینا داخل ائتمش دیر (باخ: آسلانوف ۱۹۶۳، ص. ۵۶، ۷۹). اولا، شاهلار و ائلهجه دە دیگر بو قبیلدن اولان اسملر جمع شکیلچىسى قبول ائتمیش عمومی

اسملردیر. اونلارین خصوصی لشمه سی ایکینجی مرحله دیر. بو اسم لر خصوصی لشدیکدن سونرا -لار شکیلچی سینی قبول ائتمه میشلر. عمومیتله، بورادا یئنی سؤز یارانمامیشدیر. دیگر طرفدن، آ. آسلانوفون خانلار اسمی نین یالنیز جمعه ایشلنن آد کیمی تقدیم ائتمه سی ده اؤزونو دوغرولتمور. چونکی بو اسم ده یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، اولجه عمومی اولموش، جمع شکیلچیسینی قبول ائتمیش واریانتدا خصوصی لشمیشدیر. عمومی اسم کیمی اونون تک قارشى دورماسی مؤجوددور.

-لار شکیلچیسینی ایشلنمه مۇقی ده ماراقلیدیر. اگر آذربایجان دیلینده بو شکیلچی نین ایشلنمه یثری ثابت اولوب، آدلاردا (اسم، صفت، سای، عوضلیک، ظرف) همیشه سؤز کؤکوندن سونرا آرتیریلیرسا، دیگر تورک دیلرینده بو، بیر قدر فرقلی شکیلده اؤزونو گؤستریر. مثلاً: تورک، باشقیرد، قیرغیز و س. دیلرده -لار شکیلچیسینی منسوبیت شکیلچی سیندن سونرا آرتیریلیر: آغای-ایم-دار-زا (قارداش-لار-ایم-دا) (باشقیرد)، ائجی-م-دئر (باجی-لار-ایم) (قیرغیز). قیرغیز دیلینده -لار شکیلچیسینی منسوبیت شکیلچی سیندن سونرا ایشلندیکده فامیلیا، و یا قروپ چوخلوغونو، او انسانین اطرافیندا کیلاری بیلدیریر: آتام-دار (آتامگیل). منسوبیت شکیلچی سیندن اول گلدیکده ایسه اسمین چوخلوغونو و یا اوزاق قوهوملاری بیلدیریر: ائجئلئریم (باجیلاریم) (چنگل ۲۰۰۵، ص. ۱۶۰). گؤروندوگو کیمی، قیرغیز دیلینده گؤستریلن ۱-جی حالدا -لار آذربایجان دیلی ایله مقایسه ده -گیل شکیلچیسینی موقعیینده ایشلنن، سؤز یارادیجی لیغینا خدمت ائدیر، ۲-جی حالدا ایسه آذربایجان دیلی ایله اوست-اوسته دوشور و سؤزون فورماسینی دییشیر. آذربایجان دیلینده ده -لار شکیلچیسینی خصوصی اسملره-سوی آدلارا قوشولدوقدا او نسله مخصوص عائله عضولرینی بیلدیریر. مثلاً، قارایغفلر.

بنزر حال تورکیه تورکجه سینده ده اؤزونو گؤستریر. بونولا باغلی م. مارگین یازیر: «چوخلوق شکیلچی سیندن سونرا ییبه لیک، حال و سوال شکیلچیلری گله بیلر، آنجاق ییبه لیک بیرینجی و ایکینجی شخص شکیلچیلریندن سونرا بو گون چوخلوق شکیلچیسینی نین بعضاً گتیریلدیگی گؤرولمکده، بو ایسه یوخاریدا سؤزدوزلدیجی شکیلچیلرینده ده گؤردوگوموز کیمی -گیل شکیلچیسینی نین یئرینی توتان خصوصی بیر استفاده دن عبارتدیر: بابام-لار، انام-لار مثاللاریندا اولدوغو کیمی» (ارگین ۱۹۶۷، ص. ۲۱۰)

اؤیروت دیلینده جمع شکیلچیسینی آدلارا حال شکیلچی سیندن اول، سؤزدوزلدیجی شکیلچیدن سونرا یا آرتیریلیر. مثلاً: کئمنلئر (قاییق لار)، تنکی-لئر-دی (کنجی-لر-ی) (Дыренкова 1940, s. 70) تورکمن دیلینده -لار شکیلچیسینی بعضاً کمیت یوخ، اشیانین مختلف نؤع لرینی بیلدیرمگه خدمت ائدیر. مثلاً: اوکووچیلار باقدا خئپ خیلی میوه لر ییقاردی لار (Срав. грам. 1964, s. 54) بو دیلده

بعضاً دیگر تورک دیلرینده ده اولدوغو کیمی، یالنیز تکده اولان اسملر موجوددور. اما همین قروپا داخل اولان سۆزلرین بعضی لری معین مقاملاردا جمع شکیلچیسینی قبول اندیرلر.

قاراچای-بالکار دیلینده اسملر کمیت کاتئقوریسی باخیمیندان ۳ قروپا بؤلونور: ۱. آنجاق تکده ایشلنلر. بورا اولکه آدلاری، خصوصی اسملر، علم آدلاری، حرکت و علامت آدلاری داخلدیر (مثلاً: آوروپا، کیمیا، قارالیق)؛ ۲. یالنیز جمعه ایشلنلر. بورا سئمانتیک باخیمدان جمعه اولان اسملر، توپولوق بیلدیرنلر داخلدیر. بونلار سایجا آزلیق تشکیل اندیر. مثلاً: کئسئکلئ (قاب-قاجاق)، ایلکترلی (اولدوز آدی) و س: ۳. هم تکده، هم ده جمعه ایشلنلر اسملر. بورا عینی جنسلی اشیا آدلاری داخلدیر. (مثلاً: کوی (قویون)). ان بؤیوک قروپ دور. (грам.карач.яз 1976, s. 127)

گؤروندوگو کیمی، قاراچای-بالکار دیلینده اسملرین جمع نلمه سینده قабاریق بیر فرق اؤزونو گؤستریر کی، بو دا یالنیز جمعه ایشلنلر بیر قروپون موجودلوغودور. بو، روس دیلی نین تأثیر کیمی ایضاح اولونا بیلر. روس دیلینده کمیت کاتئقوریسی باخیمیندان اسملری فرقلندیریرلر: «کمیت کاتئقوریسی باخیمیندان اسملر اوچ قروپا بؤلونور: هم تک، هم ده جمعه ایشلنلر اسملر؛ آنجاق تکده ایشلنلر اسملر؛ آنجاق جمعه ایشلنلر اسملر» (سیدوف ۲۰۰۶، ص. ۱۶۰). آذربایجان دیلینده ایسه بئله بیر حال قطعاً مشاهده اولونمور. بیزیم دیلیمیزده توپولوق بیلدیرن اسملر اساساً تکده ایشلنلر، لکن اونلارین بعضی لری جمعه شکیلچیسینی قبول انده بیلیر (مثلاً: قوشون، خالق، سورو و س.)، بعضی لری ایسه جمع شکیلچیسینی قبول انده بیلیمیر (مس: جماعت، اهالی). آذربایجان دیلینده -لیق شکیلچیسینی واسطه سیله دوزلمیش پشه آدلاری دا جمعه ن بیلیمیر. مس: حکیم لیک، معلم لیک، دنیز چی لیک و س. بو شکیلچی واسطه سیله دوزلمیش مجرد معنالی اسملر ایسه جمعه ن بیلیر. مثلاً: گؤز لیک - گؤز لیکلر، یاخشی لیک - یاخشی لیکلر و س.

دیگر تورک دیلرینده اولدوغو کیمی، تووا دیلینده ایسه ایستینلر اسم روس دیلیندن فرقلی اولاراق هم تکده، هم ده جمعه ایشلنلر بیلیر. بو مقایسه نی تووا دیلی نین قراماتی کاسینی تدقیق اندن دیلچیلر آپارمیشلار. (Исхаков Ф.Г. Пальмбах А.А. 1961, с.117) لکن قازاخ دیلینده بیر قروپ سۆز واردیر کی، یالنیز تکده ایشلنلر.

معاصر تورک دیلرینده -لار/لر شکیلچیسیندن علاوه، -لی/-لی/-لو/-لو، -لیق/-لیق/-لوق/-لوق، - ایق/-ایق/-اوق/-اوق، -ایز/-ایز/-اوز/-اوز، ک/ق شکیلچیلری ده چوخلوق آنلایشینی یارادا بیلیر. (زینالوف ۲۰۰۸، ص. ۱۱۹)

چوواش دیلینده بو جمعلیک شکیلچیسینی ۳ جور دور:

۱. سئم: اسملرده، اوچونجو شخص عوض لیگینده و فعلین امر شکلینده: ویسئم (اونلار)، سینسئم (کیشیلر)، آن کایسام (گئتمیین).

۲. سی: ایندیکی زمان اوچونجو شخصین جمعینده: کیلئس سی (گلیرلر).

۳. - (ای)س: سورکسیز کئچمیش زمان اوچونجو شخصین جمعینده: تئری (دئدی)، تئرس (دئدی لر) (امره ۱۹۴۳، ص. ۲۰۱).

«-گیل شکیلچی سینه معین معنادا ایشلک شکیلچی کیمی آذربایجان و تورک دیلرینده راست گلیریک. دیگر تورک دیلرینده بو مورفئم سؤزلرین ترکیبینده داشلاشمیش حالدادیر و یالنیز ائتمولوژیک تحلیل یولو ایله همین سؤزلرین ترکیبینده کی -گیل شکیلچی سینی آشکارا چیخارماق اولار.» (قیپچاق ۲۰۰۰، ص. ۲۲۹). عمومیتله، تورک دیلرینده چوخلوق آنلایشی ۳ یوللا افاده اولونور: لئکسیک، مورفولوژیک، سینتاکتیک.

۱. لئکسیک یوللا. بو زمان سؤز هنج بیر شکیلچی قبول ائتمه دن اؤز ماهیتی اعتباریله جمعلیک بیلدیریر. توپلو اسملر ده بورا داخلدیر. مثلاً: ملت، سورو، اوزوم، مئشه و س.

۲. مورفولوژیک یوللا. بو حالدا معین شکیلچی قبول ائتمکله سؤز جمعه ایشلنیر.

۳. سینتاکتیک یوللا. اساساً اسملر مقدار سایلاری نین قوشولماسی یولو ایله یارانیر. مثلاً: خیلی انسان (آذرب)، اوچ قارداش (تورک)، دؤرت-بش آدم (تورکمن). عینی سؤزون تکراری ایله یارادیلیمیش بعضی مرکب سؤزلر ده کمیت باخیمدان چوخلوق بیلدیریر. مثلاً: قوشون-قوشون آدمالار (آذرب)، کازان-کازان ات (بیر نئچه قازان ات) (باشقیرد).

س.روستموانین فیکرینجه، «کمیت کاتئقوریسی صرف مورفولوژیک کاتئقوری اولوب مورفولوژیک یوللا دا یارانیر. آذربایجان دیلینده لئکسیک و سینتاکتیک یوللا بو کاتئقوری افاده ائدیله بیلمز» (روستموا ۲۰۰۵، ص. ۱۲۰). لکن یوخاریدا صدالادیغیمیز فاکتارلار هم آذربایجان، هم ده دیگر تورک دیلرینده کمیتین تکجه مورفولوژیک یوللا یارانمادیغینی ثبوت ائدیر.

تورک دیلرینده چوخلوق عمله گتیرمه یوللاریندان ان گئنیش یاییلانی، داها چوخ استفاده اولونانی مورفولوژیک اصولدور. م.قیپچاق بیلدیرمیشدیر کی، «قدیم تورک یازیلی آبیده لرینی بیر-بیری ایله مقایسه ائتدیکده معلوم اولور کی، آبیده لرین دیلینده کمیت افاده ائدن مورفئملر معاصر تورک دیلرینده کیندن سایجا چوخدور. یعنی تورک دیلرلی معاصر وضعیتله گلیب چاتانا قدر کمیت افاده ائدن مورفئملرین بیر قسمینی ایتیرمیشلر.» (قیپچاق ۲۰۰۰، ص. ۳۴۶).

ت.بانقواوغلو کمیت کاتئقوریسی داخلینده داها بیر قروپ دا آبییرمیشدیر: «آبارتما چوخولولاری». او یازمیشدیر: «چوخلوق شکیلچی سیندن بعضاً سایجا دئییل، مقدارجا چوخلوغو آنلاتماق، قاورامی

گئنیش لندیرمک و آبارتماق اوچون استفاده ائدیریک. بونلارا آبارتما چوخولاری (pluriel emphatique) ادینی وئریریک: باقلاوالار، بۇرکلر، آتشلر. «(بانقواوغلو ۲۰۰۷، ص. ۳۲۳)

کمیت کاتئقوریسی نین باشقا بیر تیپی ده واردیر کی، بو آنجاق دیگر کاتئقوریلر زمینینده نظره چارپیر. اونلاردان بیرى منسوبیت، دیگرى ایسه شخص-خبرلیک کاتئقوریسیدیر. بو حالدا تک و جمع قارشى دورماسى دقتى جلب ائدیر.

استفاده اولونموش ادبیات

۱. بانقواوغلو ت. تورکجه نین قرامتری. آنکارا، TDK یاینلاری، ۲۰۰۷.
۲. بشرک. آ. تورکجه ده جمله یاییسی. ایستانبول، ۱۹۹۱.
۳. چنگل ه. ک. قیرغیز تورکجه سی قرامتری - سس و شکیل بیلگیسی. آنکارا، اکچاغ یای. ۲۰۰۵، ۴۲۴ ص.
۴. دیل آچار آ. دیل، دیلر و دیلچی لیک. آنکارا، TTK باسیم انوی، ۱۹۶۸.
۵. امره آج. تورکجه ده اسم تمللری. مقایسه لی تورک قرامترینه.
۶. حاضرلیک اردملری. ایستانبول، برهان الدین مطبعه سی، ۱۹۴۳.
۷. ارگین م. تورک دیل بیلگیسی. ایستانبول، ۱۹۶۲.
۸. ارگین م. تورک دیل بیلگیسی. سوفیا، ۱۹۶۷.
۹. قورخماز ز. قرامتر تریملری سۆزلوگو. آنکارا، TDK یاینلاری، ۲۰۰۷.
۱۰. قیپچاق م. کمیت آنلاییشی نین دیلده افاده سی. باکی، «علم»، ۲۰۰۰.
۱۱. روستومووا س. آذربایجان دیلچیلیگینده قراماتیکا کونسئپسیاسی نین انکشاف تاریخی (۱۹۲۰-۱۹۶۰- جی ایللر). فیل. ای. ن. دیسستر. باکی، ۲۰۰۵.
۱۲. سیدوف ی. آذربایجان دیلی نین قراماتیکاسی. مورفولوگیا. باکی اونیورسیتیه سی نشریاتى. ۲۰۰۶.
13. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981.
14. Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, «Эльбрус» китап басма, 1976.
15. Древнетюркский словарь. Ленинград, «Наука», 1969.
16. Дыренкого Н.П. Грамматика ойротского языка. М-Л, 1940.
17. Исхаков Ф. Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1961.
18. Миреев М.В. Философия грамматики крымско-татарского языка
19. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. ИЗД. Акад. Наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1962.
20. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. I ч. Ашхабад. Туркмен. издат., 1964
21. Турецкий язык. Справочник по грамматике. Москва, «Живой язык», 2007.

تاریخ شکل گیری و گسترش مطبوعات و رسانه ها در بین ترکمن ها (۲)^۱

• س. ک. آلایف

• مترجم: احمد خاتمی نیا

تلاش برای حفظ هویت ملی و فرهنگی باعث شده است که ترکمنهای ساکن در کشورهای شرقی (آسیایی) و ترکمنهای ساکن اروپا، نشریات و روزنامه‌های مختلفی را به زبان ملی خود به چاپ برسانند و دارای برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی ویژه خود باشند.

در این میان ترکمنهای عراق^۲ از پیشینه خاص و ویژه ای برخوردارند. ترکمنهای عراق به دلیل جدا شدن از سرزمین مادری، در طول قرون متوالی؛ (برای حفظ ملیتشان) از سالیان کهن شروع به انتشار نشریات و روزنامه به زبان مادری‌شان نمودند.

محمود داقوقلی ترکمن عراقی نویسنده روزنامه یورت که در بغداد منتشر می‌شود درباره پیشینه انتشار روزنامه و نشریه های ترکمنی در عراق مقالاتی به چاپ رسانده است. وی در مقالات خود از روزنامه‌های ترکمن‌زبان «زورا»، «بشیر»، «موصل» و دیگر نشریات ترکمن‌زبان در عراق پایان قرن ۱۹ نام برده است.

^۱ این مقاله که با عنوان اصلی Foundation and Development of the Mass-Media of the Turkmen Living Abroad تألیف S.K. Alaev و به زبان انگلیسی در نشریه دیالوگ شماره April - June, 2004 , Volume 5 No. 4 منتشر شده است، به بررسی تاریخ شکل گیری وسایل

ارتباط جمعی در بین ترکمنهای جهان (خارج از جمهوری ترکمنستان) می پردازد.
^۲ زبان محاوره ترکمنهای عراق ترکی آذربایجانی است و زبان ادبی-نوشتاری آنها تحت تأثیر قرن‌ها زندگی با عثمانیها، شبیه لهجه عثمانی است. (ج. ه)

تحقیقات بیشتر در این زمینه در تز روزنامه‌نگار ترکمن عراقی؛ که برای دکترای «تحقیقات زبان‌شناسی تطبیقی دانشگاه سنان» با عنوان «مطبوعات و مسائل ادبی ترکمنهای عراقی» ارائه شده و نیز کتابچه عصام محمد محمود با عنوان «مطبوعات الموصل» (مطبوعات موصل) آمده است. روزنامه‌نگار ترکمن عراقی «آتا طرزی‌باشی» در مقاله‌ای با عنوان «کرکوک مطبوعاتی‌نگ تاریخی» (چاپ سال ۲۰۰۱)، اطلاعات بیشتری را درباره نشریات ترکمن در عراق می‌دهد.

در این تحقیق طرزی‌باشی، درباره سه مرحله گسترش فعالیت روزنامه‌نگاران ترکمن در عراق می‌نویسد. اولین مرحله از دوره عثمانی در ۱۸۶۹ تا ۱۹۲۱ شروع می‌شود؛ مرحله دوم از ۲۳ آگوست ۱۹۲۱ تا ۱۳ جولای ۱۹۵۸ و دوره سوم از ۱۴ جولای ۱۹۵۸ تا ۳ مارس ۱۹۸۵. ترکمنها از ۱۸۶۹ تا ۱۹۸۵ در عراق بیش از ۳۰ نشریه و روزنامه مختلف ترکمنی به زبانهای ترکمنی، عربی و انگلیسی به چاپ رسانده‌اند.

اولین روزنامه ترکمنی در دوره اول از تقسیم‌بندی طرزی‌باشی روزنامه زورا (نام قدیمی بغداد) است. روزنامه ترکمن‌زبان زورا تحت نظارت مدحت‌پاشا در سال ۱۸۶۹ شروع به انتشار نمود. در آن زمان مدحت‌پاشا نایب‌السلطنه امپراطوری عثمانی در منطقه بغداد بوده است. وی علاوه بر اینکه مدیر مسئولی مجرب بود، یک سردبیر ماهر با اندیشه روزنامه‌نگاری خوبی نیز بوده است. استعداد روزنامه‌نگاری وی قبلاً در منطقه دانوب و در روزنامه دانوب مشخص شده است. ماشینهایی چاپ روزنامه‌های زورا، بشیر و موصل از فرانسه خریداری شده بود. انتشار زورا تا سال ۱۹۱۷ در بغداد ادامه یافت. در طول ۴۸ سال انتشار زورا، ۲۶۰۶ شماره از نشریه با رسم الخط عربی به زبان ترکمنی و عربی به چاپ رسید. عمده زحمات انتشار این روزنامه برعهده حسن آروم، احمد فهمی، عباس حمادی، فهمی المدرس، جمال صادق، احمد آزاد الفروغی، علی‌رضا الفروغی، احمد عزالدین، احمد شافی، محمود شکاری الرائی زاده، عبدالمجید شافی و ... بوده است.

در ۱۸۷۱ مدحت‌پاشا به استانبول برگشت، ولی انتشار روزنامه را تحت عنوان دیگری ادامه داد. وی به دلیل تبعیضات سیاسی حکومت وقت عثمانی به جزیره رودس فرستاده شد. جایی که او بهترین مقالاتش را از قبیل «ترک در پاریس»، «دوردانه خانم»، «ضیفا» و ... نوشت. وی ۷۵ سال عمر کرد و بیش از ۱۵۰ مقاله را در زمینه‌های تاریخ، ادبیات، تعلیم و تربیت و فلسفه نوشت.

انتشار نشریات و روزنامه‌های ترکمنی در منطقه بغداد تحت زعامت فوزی‌پاشا نیز گسترش یافت، وی در سال ۱۸۸۰ به ریاست منطقه کرکوک رسید. در سال ۱۸۹۷ او با گردهم آوردن نویسندگانی جدید هسته اصلی انتشارات ترکمن را ایجاد کرد. در آن زمان نشریات ترکمنی و عربی اکثراً در بغداد، موصل و بصره انتشار می‌یافت. روزنامه‌هایی تحت عناوین مختلف مثل بغداد، قیلینج،

ییلدیریم، یثنی مد، افکار عمومیه، معاریف، جهاد، مخاطبیات، آتی، نینوا، جانباز، عثمانلی آشناسی، حوادث، تجدد، نجمه، ایلهری، آفاق، بشیر و غیره.

دوره دوم انتشار روزنامه‌های ترکمنی از ۲۳ آگوست ۱۹۲۱، با اعلام پادشاهی امیر فیصل تحت قیمومیت بریتانیا آغاز شد. در این سالها از ۱۵ نوامبر ۱۹۲۶ روزنامه ترکمنی کرکوک بوسیله وجدی افندی انتشار یافت. در آن زمانها افرادی همچون دده خدری، عبدالرحمان بکر و یعقوب جمال مسئولیت (مدیریت) خود را در روزنامه آزمودند. روزنامه به دو زبان ترکی و انگلیسی منتشر می‌شد؛ اما بعد از انقلاب ۱۹۵۸، این روزنامه (کرکوک) با عنوان جدید گاوور باغی تنها به زبان عربی اجازه انتشار یافت. در سال ۱۹۳۵ روزنامه ایلهری انتشار خود را با مدیریت بکر صدقی، رشید عارف و «آرای مصطفی» آغاز نمود. سردبیری این روزنامه برعهده بکر صدقی بود. از ۸ می ۱۹۵۴ روزنامه آفاق انتشار خود را با مدیریت «شاکر هرمزلی» و با سردبیری «حسام‌الدین صالحی» آغاز نمود. اما بعد از وقایع شهر کرکوک در سال ۱۹۵۹ انتشار آن متوقف شد. بعد از آن، مرحله سوم انتشار نشریات ترکمن‌زبان در عراق رقم خورد.

از ۲۳ سپتامبر ۱۹۵۸ روزنامه بشیر [بشیر = نام قدیم شهر کرکوک] با تلاش امین عصری و محمد حاجی عزت انتشار خود را آغاز کرد. سردبیر آن «آتا طرزی‌باشی» بود. انتشار این روزنامه تنها ۷ ماه دوام یافت و بعد از ۲۶ شماره تعطیل گردید. با بنیادگذاری سازمان «تورکمن قارداشلیق اوجاغی» تحت مسئولیت عبدالله عبدالرحمان در ۱۹۶۰ نشریه «فرند شیپ» [دوستی] از ۲۱ می ۱۹۶۶ در بغداد آغاز به کار نمود. اما در ژانویه ۱۹۸۰ تمام نویسندگان آن نشریه بازداشت و زندانی شدند. از ۲۱ می سال ۱۹۶۱ روزنامه «عراق» با مسئولیت «شاکر صابر ضابط» و سردبیری «حقی اسماعیل بیاتی» در بغداد آغاز به کار نمود.

در ۱۸ جولای ۱۹۷۰ روزنامه ترکمن‌زبان «یورت» شروع به انتشار کرد. سردبیری این روزنامه از آغاز تا زمان حاضر برعهده «عبداللطیف عمران بندر اوغلی» بوده است (تنها به مدت سه سال از ۱۹۹۹ تا ۲۰۰۲ این مسئولیت به نزهت عبدالکریم سپرده شده بود). «بندر اوغلی» نویسنده بیش از ۲۵ کتاب علمی و عمومی می‌باشد و مقالات زیادی نیز به چاپ رسانده است. به خاطر زحمات فراوان وی در پاسداری از زبان و فرهنگ ترکی در عراق و انتشار مداوم روزنامه یورت، شورای علمی دانشگاه باکو در سال ۱۹۹۲ دکترای افتخاری زبانشناسی به وی اعطاء نمود. او همچنین در ترکمنستان نیز شهرت فراوانی به دست آورد هنگامی که ارتباط بین روزنامه یورت را با نشریه «صدای ترکمن» (که اکنون جهان ترکمن خوانده می‌شود) در عشق‌آباد برقرار کرد.

نشریه ترکمنی یورت هر هفته، با تعداد متوسط صفحات ۱۲ تا ۱۶ صفحه در بخش‌های مختلف منتشر می‌شود. اولین بخش عمدتاً شامل ترجمه مطالب روزنامه‌های عربی است. بخش دوم

اختصاص دارد به دفاع از فرهنگ و ادب ترکی که تنها به مطالب ترکمنی عراق و ترکی ترکیه اختصاص ندارد، بلکه آثاری از شاعران و نویسندگان آذربایجان نیز در آن به چاپ می‌رسد. بخش عمده نشریه به مورد دوم می‌پردازد. به عنوان مثال می‌توان از آثار شاعران و نویسندگان آذربایجانی از قبیل بختیار وهاب‌زاده، جواد علیزاده، غضنفر پاشایف و بسیاری دیگر که در آن به چاپ می‌رسد نام برد. همینطور از آثار شاعران ترکمن همچون مختومقلی، ذلیلی، کمینه که متأسفانه ترکمنهای عراق اطلاعات اندکی از آنها دارند نیز منتشر می‌گردد.

عبداللطیف بندر اوغلی، سردبیر روزنامه یورت؛ در سال ۱۹۷۲ منتخب اشعار مختومقلی را از بردی کربابایف دریافت کرده بود. وی در شماره ۴ می ۱۹۷۴ روزنامه به این موضوع اشاره کرده بود. این ارتباط دوستانه بین نویسنده ترکمن عراقی و نویسنده‌ای از دیار مادری [ترکمنستان]، برای آنها موقعیت ویژه‌ای را برای فهم بنیادین از فرهنگ و ادب اصیل ترکمنی پدید آورد. تحت هدایت و نظارت عبداللطیف عمران بندراوغلی، روزنامه‌نگاران خبره ای همچون خیرالله قاسم، قاسم ساریخانی، صباح عبدالله کرکوک، خیره محمد علی و همینطور روزنامه‌نگاران زن همچون لیمان الرفیقه، ایمان عبدالحصینه، گدایه عبدالکریمه و غیره مشغول به روزنامه‌نگاری شدند. مقالات و اشعار زیبایی نیز از نویسندگان و شاعران ترکمن عراق در نشریه عربی - ترکمنی «بیرلیک سسی» به چاپ رسیده است. انتشار این نشریه در سال ۱۹۷۰ به سردبیری عبدالغواد آغاز شده بود.

علاوه بر موارد فوق، مطبوعات ترکمن‌زبانان عراقی توسط ترکمنهای مهاجر خارج از عراق هم منتشر می‌شد. به عنوان مثال نشریه «فضولی» در سال ۱۹۵۸ در استانبول منتشر می‌شد. نشریه قارداشلیق نیز با تلاش س. ساعتچی در استانبول منتشر شد. همینطور نشریات دیگری نیز در استانبول توسط ترکمنهای عراق منتشر شده‌اند همچون «دوغوش» (۱۵ آگوست ۱۹۹۱)، «ترکمن ائلی» از ۱۵ ژانویه ۱۹۹۴، نشریه «گؤک بوری»، «روزنامه ترکمن» و ... انتشار روزنامه «الدلیل» توسط «سازمان جامعه اسلامی» در سوریه (دمشق)، انتشار بولتن «ترکمن» توسط «مجمع ترکمنهای عراقی»، انتشار خبرنگارهای با عنوان «سرنوشت ترکمنهای عراق» در سوئد، انتشار آلبوم «شهادای ترکمن عراقی» در سال ۱۹۹۳ در مونیخ آلمان نمونه‌هایی از فعالیت مطبوعاتی ترکمنهای عراق می‌باشد.

در کنار فعالیت مطبوعات ترکمن‌زبان در عراق؛ برنامه‌های رادیو و تلویزیونی نیز برای ترکمنها از بغداد، کرکوک و اربیل پخش می‌شده است.

درباره تاریخ شکل‌گیری مطبوعات، رادیو و تلویزیون در بین ترکمنهای ایران یک روزنامه‌نگار و تاریخدان ترکمن به نام آرازمحمد سارلی مطالبی تحریر کرده است. وی در نشریه خود «فراغی» (شماره ۷ - سال ۲۰۰۲) مقاله‌ای تحت عنوان «صنعت چاپ و نشر در بین ترکمنهای ایران» نوشته

است. در این مقاله آمده است که نخستین نشریه با عنوان «صدای گرگان» و به سردبیری «عباس گالش» در شهر گرگان و بلافاصله بعد از جنگ جهانی دوم به چاپ رسیده است. اما ارگان امنیتی شاه (ساواک) انتشار این نشریه را به دلیل فعالیتهای سیاسی اعضای آن ممنوع کرد.

بعد از انقلاب اسلامی ایران [در سال ۱۹۷۹ در منطقه ترکمن صحرای ایران که بیشترین جمعیت ترکمنهای ایران در آنجا زندگی می‌کنند روشنفکران ترکمن شروع به چاپ نشریات و کتب ویژه خود نمودند. ترکمنها در قبل از انقلاب نشریات و کتب دیگری را نیز به چاپ رسانده‌اند که از آن جمله می‌توان به انتشار دیوان اشعار مخته‌مقلی اشاره نمود و گویا نویسنده از انتشار کتب و نشریات قبل از سال ۱۳۵۷ اطلاع نداشته است - مترجم]

بعد از استقلال جمهوری ترکمنستان و افزایش مراودات فرهنگی بین ایران و ترکمنستان در سال ۱۹۹۱ ایرانیان ترکمن فرصت خوبی را برای حفظ و معرفی میراث فرهنگی - ادبی خود به دست آوردند. در ۲۰ فوریه سال ۱۹۹۲ نشریه «دورموش» به زبان ترکمنی به چاپ رسید. در ۲۳ آگوست همان سال آن نشریه به «آق یول» تغییر نام داد [این نشریات زیرمجموعه نشریه ترکی زبان یول بودند و به عنوان نشریات مستقل ترکمنی ایران نمی‌توان از آنها نام برد. دورموش و یول به کوشش عبدالرحمن دیه‌جی منتشر شده است - مترجم]. در سال ۱۹۹۷ و بعد از انتخاب سیدمحمد خاتمی به ریاست جمهوری در ایران فعالیتهای فرهنگی و چاپ و نشر در بین ترکمنها دوباره رو به گسترش نهاد. با پیدایش استان جدید گلستان در نقشه ایران، ترکمنهای ایران امتیاز انتشار کتب و نشریات را به دست آوردند. در ماه مارس ۱۹۹۸ نشریه صحرا به مدیر مسئولی عبدالرحمن دیه‌جی شروع به انتشار کرد. پس از آن و در سال ۲۰۰۰ نشریه یاپراق به صاحب امتیازی یوسف قوجق؛ فراغی به صاحب امتیازی آراز محمد سارلی و همزیستی به صاحب امتیازی تاج محمد کاظمی به چاپ رسیدند.

روشنفکران و نویسندگان ترکمن همچون یوسف قوجق، آرازمحمد سارلی، عبدالرحمن دیه‌جی، تاجمحمد کاظمی، نازمحمد پقه، یوسف سقالی، امانقلیچ شادمهر، محمود عطا گزلی، عبدالصالح پاک، موسی جرجانی، ح. کلته، ت. قاضلی، عبدالقهار صوفی‌راد، یعقوب رحیمی و بسیاری دیگر نقش مهمی را در اشاعه فرهنگ و ادب ترکمن در ایران به عهده گرفته‌اند. ارتباط بین ترکمنهای ساکن در استان گلستان و جمهوری ترکمنستان در برخی از نشریات گلستان از جمله گلستان ایران (بامدیر مسئولی فروزان آصف نخعی)، گلستان نو (با مدیرمسئولی محمد آذری)، گلشن مهر (با مدیر مسئولی احسان مکتبی)، گرگان امروز (با مدیر مسئولی مصطفی سبطی) و دیگران مورد تأکید قرار گرفت. [ترجمه] کتاب روحنامه نوشته صفرمراد ترکمنباشی در ابتدا توسط نشریه گلشن

مهر (در ۹ مارس ۲۰۰۲، شماره ۹۲) در قالب مقاله‌ای با عنوان «ترکمنستان و کتاب روحنامه» به چاپ رسید.

یکی دیگر از فعالیتهای مربوط به فرهنگ ترکمن در ایران تأسیس رادیو گرگان می‌باشد. این رادیو در سال ۱۳۵۷ شروع به فعالیت کرد. یکی از اولین مجریان برنامه رادیویی ترکمنهای ایران یک معلم روستا به نام نورپردی جرجانی می‌باشد. نام وی در کتاب «جغرافیا و تاریخ دشت گرگان» (تهران - ۱۹۶۶) توسط «آ - معینی» آمده است. در میان اولین ژورنالیستهای رادیو ترکمنی ایران می‌توان به عبداللطیف گلی، نظرمحمد گل‌محمدی، جبار ایری، آنقریان قلیچ‌تاقانی، حاجی محمد قلیچی و موسی جرجانی اشاره نمود. امروزه این افراد جای خود را با چهره‌های جوانتر عوض کرده‌اند و افرادی مثل غفور جرجانی، عبدالله خوجه‌زاده، آنه مختومی، ایلگلدی یمرلی، عبدالرحمن نیکنام فر، قربان دوردی کتولی، جبار سقلی، یوسف فراخی، خسرو کر و همچنین زنان ترکمن همچون عایشه شیخی جای قدیمی‌ها را گرفته‌اند.

اکنون ترکمنهایی که در خارج از کشور ترکمنستان زندگی می‌کنند تمایل فوق‌العاده‌ای برای حفظ هویت و آداب و سنن ملی خود و نیز دفاع از آموزش به زبان مادری خود دارند. البته در این راه مشکلاتی نیز وجود دارد. در اولین گام آنها بایستی وحدت در نگارش و الفبای ویژه را برای ارتباط با یکدیگر قبول کنند. ترکمنهای کشورهای مختلف برای ارتباط با یکدیگر به زبان ترکمنی مکالمه می‌کنند که این نقش مهمی را در حفظ هویت آنان دارد. تمامی مسائل مرتبط با الفبای ترکمنی باید در آینده نزدیک برطرف شود. و مهمتر اینکه آنها باید (با گسترش ارتباطات با یکدیگر) ارتباط زبانی و انسجام هویتی خود را حفظ نمایند.

ب. آذراوغلونون اوشاق شعرلى

● باهار مەدۋوا - بىردەلى

دوغرو فېكر دىر، اوشاقلار اوچون يازماق بۇيوك لىر اوچون اثر ياراتماق دان قات-قات چىتىندىر. چونكى اوشاقلار داها چوخ سادەلىگى، صمىمىلىگى سئویرلر. اونلارین اۇزلىرىنەمخسوس مارق دنیاسى، ادراك سويەسى، منوى عالملىرى وار. سۇز صنعتىنى دویماق، عذابىنى حس-اتتمک اونو ياراتماق قدر چتىن بىر پروسسدىر. دویمدان باشلانان سۇز صنعتىنن اساس خصوصىتلىرىنى مکتب ياشلاریندان شاگىردلەر اۇیرتمک، اونلارلا اۇز دىللىرىندە دانىشماق چوخ چتىن ایشدىر. بو مسئلهدە اوشاق ادبىياتى گىنىش امكانلارلا مالکدىر و خصوصى رول اوینایىر.

۲۰-جى عصر آذربایجان ادبىياتىندا خصوصى ىثرى، دستخطلى اولان ب. آذراوغلو اوشاق شاعرى اولماسا دا بو فیدان بالالارى دا اونوتمايىب. اونلارین کاراکتېرىک خصوصىتلىرىنى نظره آلاق هم اوشاقلار اوچون، هم دە اوشاقلارین اۇزلىرىندن، حىاتلاریندان يازىب. اوشاق ادبىياتى يارادىچىلىغىندا اونون شعرلىرى - منظوم ناغىللارلى، پونمالارلى، هم مضمون، هم دە فورما اعتبارىلە زنگىن و رنگارنگدىر. بو قىبىل شعرلىرىندە ان چوخ اوشاقلارین گوندهلىک حىاتلاریندان، آرزو و اىستکلریندن، نىجه اوخوماقلاریندان، دوستلوقلاریندان، طبیعتە، حیوانلارلا، قوشلارلا مناسبتلىرىندن صحبت آچىر. شاعر ياخشى بىلىر كى، خالقین ان يوكسك معنوی كىفیتلىرىنى اۇزوندە بىرلشدىرن، بۇيوك صنعتكار خىالىنن محصولو اولان ان ياخشى بدىعی اثر شاگىردلرین تفكرونو گىنىش لندىرىر، انسان كاراکتېرىنن فورمالاشماسىندا هر جور اۇيود-نصیحتدن چوخ فايدا وئرىر. بو معنادا آذراوغلونون يازدىغى هم كىچىك حجملى شعرلر، هم دە ناغىل-پونمالار اوشاق دنیاسى، اونلارین دوشونىجه عالمى اوچون تاپىنتىدىر دئسك، سهو ائتمەرىك.

«يارالى سرچە» آدىلى شعرىندە بالاجا اعتبارین قىشدا، سويوقدا يارالى سرچە اوچون نىجه ناراحت اولماسىندان دانىشىلىر. شاعر اوغلونا و اونون صنف يولداشلارینا مصلحت گۇرور كى، قوشلار اوچون

تاختادان يووالار قوروب آغاچلارین بوداغیندان آسینلار. آخی سویوقلار دوشنده باشقا قوشلار اوچوب ایستی اۆلکهلره گنتسهلر ده وفالی سرچهلر وطنی ترک ائتمیرلر.

«دوستلوق» شعرینده مهربانین خستهلنمیش صنف یولداشی سلیمه درسیریندن گئری قالماماسی اوچون اونا ائتدیگی کۆمکن، «اعلاچی ائلخان» شعرینده ائلخانین اعلاچی اولماسی نین سرلریندن، اونون گون رنژیمیندن بحث ائدن شاعر، بونلاری شاگیردلره بیر معلم، والدین نوازشی ایله تلقین ائدیر. او، اوشاقلارا دوستلوقدا، یولداشلیقدا صداقتلی اولماغی، بیر-بیرلرینه قارشی مهربان، قایغی کیش، دقتلی اولماغی توصیه ائدیر. بونلار نصیحت‌واری، یوروجو شکیلده دئییل، آیری-آیری پوئتییک لۆحه‌لره تصویر اولونور.

شاعر، ایلین فصللری حقیقنده دا اوشاقلار اوچون مارقلی اثرلر یازیب. بو شعرلرینده هر فصلین اۆز گۆزل-لیغینی، اۆزونه مخصوص علامت‌لرینی آچیب گۆستریر. «پاییز گلیر» شعریندن بیر بنده نظر سالاق:

سولوب الوان چیچکلر،

گۆرونمور کینکلر،

اسیر سویوق کولکلر،

دئییر کی، پاییز گلیر. (۱، ۵)

بورادا پاییزین گلیشینی بیلدیرن بیر نئچه علامت وئریلیب؛ چیچکلر سولوب، کینکلر داها گۆرونمور، سویوق کولکلر اسیر. دنمک، آرتیق پاییز گلیر. سونراکی بندلرده پاییزین باشقا علامت‌لری ده گۆستریلیر: قارانقوشلارین اوچوب گنتمه‌سی، شیمشکلرین تئز-تئز چاخماسی، آرامسیر یاغان یاغیشلار، داغلارین دوماننا بورونمه‌سی و. س. «گل، آی باهار» شعرینده ایسه یازین علامت‌لری، گۆزل لیکلری تصویر اولونور.

آچیللام لاله کیمی،

قیزیل پیاله کیمی،

چۆلده، دوزده گزه‌رم،

باهار گل آی، باهار گل! (۱، ۳)

یوخاریدا دندیگیمیز کیمی بو قبیل لۆحه‌لر تکجه اوخوماق، اؤیرنمک اوچون دئییل، هم ده اوشاقلارین دنیاگۆروشلری نین دوزگون فورمالاشماسیندا، طبیعته محبت روحوندا تربیه اولونمالاریندا، معنوی باخیمدان زنگین لشمه‌لرینده مهم رول اویناییر. بو معنادا آذراؤغلونون منظوم

ناغیللاری عوض اندیلمز بیلک منبعی، تعلیم-تربیه واسطه‌سی دیر. «حکمدار آیی» پوئماسی مارقلا اوخوندوغو کیمی مارقلا دا قارشیلانیر، قبول اندیلیر. چونکی بورادا صحبتلر، احوالاتلار حیوانلارین دلیندن سؤیلنیلیر.

بیر گون مئشلر شاهی شیرى دوشمنلری گولله ایله ووروب اولدورورلر. بوندان سونرا آیی حکمدار سئچیلیر. بئله‌لیکله ده، بو ناتاراز، دوشونجه‌سیز، ینکه‌پر یالتاقلارین - تولکولرین، چاققاللارین احاطه‌سینه دوشور. یالاندان تعریفله‌یه-تعریفله‌یه آیی‌نین، نئجه دئیرلر، ائوینی ییخیملار. نادان آیی یالتاقلارین مصلحت و کؤمگی ایله بیر گون چه-چه ووران بولبوللری، بیر گون گؤزل-اورکک جنیران‌لاری، سونرا دووشان‌لاری منشه‌دن قووب چیخاریر. مئشه‌ده تمام بوشالیر. یالنیز یالتاق چاققاللار، تولکولر قالیر.

بیر دفعه ده فیله قارشیلانان آیی برک قورخویا دوشور. اونون نه وقت‌سه حکمدار اولاجاغیندان احتیاط اندیر و منشه‌دن قوماق قرارینا گلیر. چاققاللا تولکو آیی‌یا کؤمک ائتمیر، مصلحت گؤرورلر کی، او، اؤزو چوخ گوجلودور، ایسته‌دیگی وقت فیلی منشه‌دن قووا بیلر. آیی یننه اولارین سؤزونه ایناناراق گلپب تکبرله فیلین قارشیسینی کسیر، اونا هده-قورخو گلیر:

- بو سایمازلیق اوستونده

قوولورسان منشه‌دن!

فیل دینمه‌دی. حکمدار

دانیشدی، هئی دانیشدی...

ائله اولدو فیلین ده

صبر کاساسی داشدی.

خرطومونو آیی‌نین

بوغازینا دولادی،

چکه-چکه گتیریب

بیر قایدان توللادی (۱، ۳۰)

چوخ عبرت‌آمیز حکایه‌دیر. شاعرین گلدیگی قناعتی، چیخاردیغی نتیجه، آشیلادیغی ایده بوندان عبارت‌دیر: اطرافینا یالتاقلاری، قورخاقلاری، پاخیللاری توپلایان، تمیز، گؤزل انسانلارا بهتان آتان حکمدارین عاقبتی آیی‌نین عاقبتی کیمی اولاجاق‌دیر.

«قورد و قوزو» شعرى نین ده ماراقلی سوزنت خطی واردیر. بیر گون داغدان ائنن کؤچدن، بیر قوزو آیریلیب قایالیغا دوشور. کؤچ گئدیر، قوزو داغدا تک، یالقیز قالیر. چایین ساحلینده سو ایچمک ایستهین قوزو گؤرور کی، بولاغین باشیندا جاناوار دایانیب اونا باخیر. نئچه گوندور آج قالان جاناوار قوزونو یتمک اوچون بهانه آختاریر:

- انی باشی بوش، عقلی کم،

گؤرمورسن سو ایچیرم!

نیه لیلندیریرسن؟

منی دیلندیریرسن! (۱، ۲۸)

قوزونو حیرت گؤتورور:

سن باشدا، من آیاقدا،

بونو بیلیر اوشاق دا -

بولاق گؤزدن بولانار؛

بهتانا کییم اینانار؟ (۱، ۲۳)

قورد قوزونون سؤزلریندن بیر آز دا غضبلنیر: - یوخسا قانوندان منه درس کئچیرسن؟ - دئییه اونو پارچالماق ایسترکن چوبانین چوماغینا توش گلیر. هر یاشدا اوشاقلارین ماراqlا اوخویاجاغی بیر ناغیلدیر.

«حستاس و نفوذاندیجی صنعتکار مشاهدہ سینه، جوشقون و آوولو طبعه مالک اولان آذراوغلو وطنین شیرین-شکر بالالاری اوچون ده یازمالی اولموشدور. بو ایسه طبیعی اولراق اوشاق شعرلری نین ادبی-بدیعی، انستتیک استقامت و سویه سینی معین لشدیرمیشدیر» (۲، ۱۰۱).

شاعر، اوشاقلار اوچون خلقلین کئچمیشیندن، بابالارین حکمت دنیا سیندان دا صحبت آچیر. بو اثرلرین باشلیجا غایه سی یتیمشکده اولان نسلی دوزلوگه، صداقت، صنعت و هنره حرمت ائتمگه دعوتدیر. «دوز آگرینی کسر»، «یالان آياق توتار، یتريمز»، «صنعتکار داردا قالماز» و.س. بو کیمی خلق حکمتی نین بدیعی حلینی وئرن بو اثرلر، طبیعی کی، اوشاقلارلا یاناشی بؤیوکلر طرفیندن ده ماراqlا قارشیلانیر و هوسله مطالعه ائدیلیر.

بنله هوسله مطالعه ائدیلم افسانه لردن «ساوالان افسانه سی»، «همت و قدرت» ی خصوصی قید ائتمک اولار.

«ساوالان افسانهسی» تاریخی کئچمیشیمیزدن، طایفه بیرلیکلی نین یارانماسیندان، اونلارین بیر-بیرلرینه کۆمک ائتمه سیندن، دوشمنلره قارشى بیرلیکده آپاردیقلاری مبارزه لردن بحث ائدیر. بئله طایفهلر سیراسیندان آراز بویو موغان چۆللرینده یاشایان ارده لی لر و بیلل طایفالاری دا اولموشلار. مالدارلیقلا، قویونچولوقلا مشغول اولان بو طایفالار تئز-تئز شمالدان باسقین ائدن کۆچهری طایفالارا قارشى بیرلشمک اوچون اردبیل شهرینی سالیرلار. شهرى قوروماق اوچون افسانه یه گۆره ساوالان داغى یارانیر. بیر طرفدن آراز چایی، او بیرى طرفدن ساوالان داغى اردبیل لیلری دوشمن هجوملاریندان قهرمانلیقلا قورویور:

بو بیزیم ساوالان دیر،

یول اوسته دؤنوب داغا -

دوشمن کئچه بیلمه سین،

سنود یگیمیز تورپاغا! (۱، ۴۶)

شاعیرین موضوعونو ناغیللار عالمیندن آلدیغى «همت و قدرت» پونماسى بو نقطه نظرده چوخ کاراکتیریک دیر. حیاتدا چوخ جدی چتین لیکلره دوشن، آغیر سیناقلاردان کئچمه لی اولان همتی و قدرتی محض صنعتین اعجاز کار گوجو کۆله لیکدن، اولومون پنجه سیندن خلاص ائدیر. اثرین غایه سی اونون سون مصراعلاریندا مهارتله عمومی لشدیر یلمیشدیر:

صنعتکار اولسا انسان،

اونون اوچون دنیا دا

چتین لیک اولماز اینان (۱، ۶۱)

وق. بئلینسکی یازیردی: «فیلسوفلار قیاس و منطقله دانیشیر، شاعر اوبراز و شکیللره. لکن اونلارین هر ایکیسی عینی شئی دئییر... بیرى اثبات ائدیر، دیگرى ایسه گؤستریر، آنجاق هر ایکیسی اینان دیریر: بیرى منطقی دلایلله، دیگرى شکیللره...» (۳، ۱۹۸).

بئله لیکله، آذراؤغونون اوشاق شعرلری - خصوصیه ناغیل-پونمالاری اوبرازلیق، مجازی لیک باخیمیندان چوخ زنگین دیر و اوشاق دنیا سینی هر طرفلی، گئنیش، احاطه لی شکیلده عکس ائتدیریر.

ادبیات

۱- آذراؤغلو ب. گل آی باهار. باکی: گنجلیک، ۱۹۸۳، ۱۱۶ ص .

۲- امیروف س. آذراؤغلو. (مونوقرافیا)، باکی: یازیچی، ۱۹۸۶، ۱۴۸ ص.

۳- بئلینسکی وق. سنچیلیمیش اثرلری، ۳-جو جلد، موسکوا، ۱۹۴۸، ۲۷۲ ص.

حسین جاویدین «آذر» شعرینده انسان و دنیا مناسبتلری

● نورا نه اسدالله یثوا*

بشریت و انسان مناسبتلری دئمک اولار کی، بوتون زمانلاردا فیلسوف و عالم‌لرین، همچنین یارادیجی انسانلارین دقت مرکزینده اولموش و آکتوال‌لیغی ایله بو گون ده اؤزونه ماراتق چکن پروبلئم‌دیر. بشر تاریخی‌نین مختلف انکشاف مرحله‌لرینده بو مناسبتلر انسانلار طرفیندن عصرلر عرضینده توپلانمیش بیلیم، دوشونجه و تجربه حسابینا داها دا درینلشمیش، یئنی کیفیتلر الده ائتمیشدیر. بو باخیمدان انسان حیاتی‌نین مؤجودلوغو بویو زمان-زمان یارانمیش دؤنوش نقطه‌لرینده معین فلسفی استقامتلرین، همچنین میتولوژیک، دینی تعلیم‌لرین میدانا چیخماسی تصادفی دئییلدیر.

ح.جاوید انسان وارلیغی‌نین سیماسیندا خیرخواهلیغین و حقیقتین سرحدلرینی آراشدیریر، اونون محیط، جمعیت و بشریتله مناسبتلری‌نین دوزگون قورولماسینا بؤیوک اؤنم وئریر. شاعر-فیلسوفون قناعتینجه، دنیا یا آتیلماق ایسته‌ین انسان ایلك نؤبه‌ده بشریتله انسیتینی، مناسبتینی لازمی سویه‌ده یاراتمالیدیر. بو باخیمدان ح.جاوید آذرین تمثالیندا شرق اؤلکه‌سیندن غربه سیاحت ائدن بیر انسانین دوشونجه‌لرینی، فکرلرینی اوخوجولارا چاتدیریر.

آذرین غربه سیاحتی ایله باغلی پوئمادا یئر آلان شعرلر سندلی معلوماتا اساسلاندیغی اوچون کفایت قدر اهمیتلی و ماراتق بؤلمه‌لر دندیر. ایلك اؤنجه اونو قید ائتمک لازمدیر کی، آذرین خارجه سفری اونون بدیعی-فلسفی فکرلری‌نین اساساً ایکی استقامتده جریان ائتمه‌سینه زمین یاراتمیشدیر. بونلاردان بییری مهاجرت مسئله‌سی دیرسه، دیگرى شرق-غرب مناسبتلریدیر.

* آذربایجان ملی علملر آکادئمییسی نظامی گنجه‌وی آدینا ملی آذربایجان ادبیاتی موزه‌سی‌نین علمی ایشچیسى

«آذر» پونماسیندا غرب لؤحه‌لری‌نین تصویری آذرین غربه سیاحتینی عکس ائتدیرن «غربه سیاحت» بۆلمه‌سی ایله باشلاییر. ح.جاویدین پروتوتیپی اولان آذر واقونلا سیاحت ائتدیگیندن یول بویونجا مختلف اۆلکه‌لردن اولان انسانلاری گۆرمک، اونلاری تانیماق شانسى دا قازانیر. مثال اوچون، آروپادا یاشایان بیر گنجین دوشوندوکلری آذر اوچون کفایت قدر ماراقلیدیر. محض بو گنجین دیلیندن وئرلین مصراعلار آروپانی، گننیش معنادا غربی کاراکتئریزه ائتمک باخیمیندان دقتی جلب ائدیر. گنجین فکرلری بیر نئچه مسأله‌نی قاباریق شکیلده افاده ائتمگه یۆنلیمیشدیر. اول، اونون مشاهدله‌رینده غرب داها چوخ مثبت تظاهرلرین، اوغورلارین، مترقى‌لیگین مکانی کیمی تقدیم اولونور. ایکینجی بیر طرفدن، بورادا سفیل حیات طرزى، آجیناجاقلى گذران دا یوخ دئییل. ظاهری گۆزللیکلر، الده اولونان نائلیتلر مسئله‌نین یالنیز بیر طرفیدیر. گنجین ملاحظه‌لری ایچریسینده یئر آلمیش بیر فکر غرب حیاتی‌نین ماهیتینی آذر اوچون داها آشکار شکیلده افاده ائدیر: «بؤیوک-کوچوک هپ تاپینیر آنجاق و آنجاق قوته» (۱، ص.۱۹۸) یالنیز قوته، گوجه پرستش ائدن غرب^۱ جمعیتینده هر شئی منافع اوزرینده قورولموشدور. بونا گۆره‌دیر کی، او، مالک اولدوغو گوج واسطه‌سیله ایستگینه نایل اولور، یئترلی گوجو اولمادیقدا ایسه دیپلوماسی‌یه اوز توتور. غربین الده ائتدیگی اوغورلار اونون فرقلى‌لیگینی گۆسترسه ده، مکمل‌لیگه چاتماسی فیکرینی افاده ائتمیر. مرحمته دعوت اولونان غرب لاقیدلیک نمایش ائتدیریر. آذرین گنجین سؤزلرینه وئردیگی جوابدا شرق و غرب مناسبتلری حقیقده کفایت قدر تجربه‌لی بیلگه مالک اولماسی آنلاشیلیر. آذر شرقین نماینده‌سی اولان هیند شاعری ر.تاقورون غربی مرحمته، صلحه چاغیرماسینی عموماً شرقین عادت ائتدیگی، آلیشدیغی حیات و دوشونجه طرزى‌نین منطقی نتیجه‌سی حساب ائدیر. اونون قناعتلرینه گۆره، شرق آرتیق اوزون زماندیر کی، پاسیولیک گۆستریر. اصلینده «لازیمیش بئلیگین» صاحبی اولان هیندلی‌لر، همچنین بوتون ملّتلر اوچون یگانه چیخیش یولو مبارزه‌دیر. مظلوملوقلا مبارزه شرقی، بوتون انسانلیغی آزادلیغا چیخاراجاقدیر:

اوت، آنجاق مبارزه بئلیک وئریر هر ملّته،

نشئه سرین یالنیز اودور هر شخصه، هر جمعیته.

هر یوردو آردیرن اودور اؤزلهدیگی سعادت،

اودور آنجاق قاووشدوران انسانلاری محبتّه! (۱، ص.۱۹۹)

^۱ چاغداش آروپادا قوت یوخ دئموکراسی‌یه پرستش ائدیلمکده‌دیر. (وارلیق)

نامعلوم بىر گنجىن آروپا حياتىنا گوزگو توتان سۇزلىرى ايجرىسىندە او زمانكى آلمانىدا اۋزونو گۇسترمىش اقتصادى بحران، آغىر مادى سىخىنتى حقىندەكى فكرلرىنە دە راست گلىنىر. ضعيفلە گوجلونون قارشى دورماسى شىبهەسىز كى، ايكىنجى نىن غلبەسى اىلە بىتىر. چونكى او، ياشامغى يالنىز گوجلونون طبعىى حقوقو حساب ائدىر، ضعيفە مناسبت مسئلەسىندە ايسە اۋز پرىنسىپلرىنى تلقىن ائدىر، يئرى گلدىگىندە تىجاوز كارلىقدان بئلە چكىنمىر:

ايشچىلرى چوق دىنلەدەيم بولوندوقجا بىر آرادا،

هرگون يئنى چكىشمە وار معدنلردە، فابرىكادا،

آغىرلىقدان، سىقىنتىدان كسكىن چىقىشلار اولسا دا،

زورلا-خوشلا هپسى يئنىە جلب اولونور اطاعتە. (۱، ص. ۱۹۸)

ايشچىلرىن آجىناچاقلى حياتى اىلە باغلى مۇوضوعنو مۇلف داها اطرافلى شكىلدە بوئمانىن «كۇمور معدنىندە» حصەسىندە دوام ائدىرىر. «دانته نىن جەنمىندن» سئچىلمە يىن معدندە فىزىكى ايشىن آغىرلىغىنى، معنوى تضييقى چىگىنلرىندە داشىيان بىر قروپ انسانىن چكدىگى امك مقابلىندە لايىق گۇرولدوگو غىر-انسانى مناسبت، عدالت سىزلىك آذرىن دە قلىبىنى اىنجىدىر. اونون مشاهدە او بۇزكتى اولان بىر قوجا ايسە چاره سىزلىكدن نە ائدە جگىنى بىلمىر. گوجلويە يالوارماق، اونون اىچ دنياسىندا، داخلىندە اولمايان هومانىستلىك، مرحمت، وجدان حستلرىنە اوز توتماق منطقى اولاراق گۇزلىنىل نتيجهنى وئرمەدىگىندە آرتىق ضعيف اۋز دوغرولوق، دوزلوك پرىنسىپلرىنى قالب سىز، چرچىوه سىز و گذشت سىز مدافعه ائتمگە باشلايىر. بو باخىمدان قوجانىن داوارانىشىنداكى چىلغىنلىق اونون طبعىى، قانونى قاىغىلارنى نىن دىنلىلمە مەسىندىن، آنلايىش گۇسترىلمە مەسىندىن ايرلى گلىر. چونكى ايشچى لرىن آغىر گذرانى، دۇزولمز حياتى اونلارداكى غضب و نفرت حستىنى آرتىرماقلا برابر، گلە جكلە باغلى نىك بىن، ايشىقلى آرزولارى نىن دا اوزرىندىن سىلنىمىز بىر خط چكىر. ايدىن اولور كى، مظلوم، فقير ايشچى ظالم مدىرىن گۇزوندە انسان دئىيل، يالنىز اونا لازم اولان نتيجهنى وئره جك بىر واسطە دىر. بو واسطە اۋز گوجونو ايتىردىگىندە ايسە لازمىسىز بىر اشىايا چئوريلەرك هر شتىدن تجرىد اولونماغا باشلايىر. مدرك آذر اوچون بو گۇروننو، بو ائپىزود يئنى دئىيل. منفى ايدەلرە خدمت گۇسترن گوجون عنادكارلىغىنا حياتى بويو شاهد اولان آذر همچىن دوغرولارىن قابلىتى نىن دە افسانە اولمادىغىنى، بونا نايل اولماق اوچون محكم ارادە و عزمكارلىق طلب اولوندوغونو چوخ گۇزل بىلىر. اودور كى، قوجانىن چاره سىزلىكلە دولو حاقلى نفرتىنە، هايقىرتىسىنا آذرىن آجى حقيقىتى رياسىز، بوياسىز عكس ائدىرىن مناسبتى اۋزونو چوخ گۇزولتمىر:

اوت، سن آجىندان اولوم ديلركن،
 او چاپقىنلار سارايلاردا اگلنير،
 ساچمالار سۇيلنير، سازلار كوكلنير،
 فقط هپ ازىلن، هپ قهر اولان سن!... (۱، ص. ۲۱۰)

«أذر» پوئماسى نىن غرب حياتىنى تصوير ائدن لۇحه لرى ايچرىسىنده قادين آزادلىغى پروبلئمىنه ده مناسبت بيلديريلىر. مؤلف بو مسألەنى اينجه لمك اوچون أوروبا جمعيتىندن آلدىغى بير نكتهنى اوخوجولاردا تقديم ائدير. پوئمانىن «آزاد اسيرلر» حصەسىنده هر كس طرفىندن اساساً اقتصادى اوستونلوك، مادى رفاه رمزى كىمى قبول ائدىلن غربده اخلاقى و معنوى ذيرلرېن هانسى سويدهه اولماسى مسئلەسى آراشديريلىر. ح. جاويد علم و تئكنيكي انكشاف ائتديگى، اوغورلار الدهه ائتديگى غربده معنوياتىن تنزله اوغراماسى فاكتنىنى مشخص حيات حقيقتينه، اوزونون ده گوردوگو، شاهد اولدوغو رئال ليقلاردا اساسلانا راق قيمتلنديريپير.

«آزاد اسيرلر» ده تصوير اولونان حادثه لر آلمانىن بيرىنجى دنيا محاربهسىندن سونراكى آجىناجاقلى وضعيتىندن بهره لنير. بو حال داها چوخ شعرده كى اوچ قادينىن صحبتىندن معلوم اولور. اونلار محاربه نىن گتيرديگى انسان ايتكيسينه، مادى يوخسوللوقا قاتلاشاراق ياشايا-ياشايا معنوى يوخلوقا دا آدديم آتيرلار. مادى احتياجلارى نىن اؤدنه مى نامينه اؤلادلارى نىن اوچوروما يووارلانماسىنى سير ائتمكله كفايتلنن بو والدينلر اوز زواللى وضعيتلرېنى درك ائتسه لر ده، بو وضعيتى دييشمك ايسته ميرلر. اونلارېن «هر ذوقى اوخشا يان نادر اينجيلر» ى جمعيتده كى حاقسىزليقلارېن نتيجهسىنده اوز آزادليقلارېنى ايتيرميش، چيركىن احتراصلارېن قربانىنا چنوريلميشلر. فاجعه وى توتوما مالك بو تابلو مُدرک آذرى چوخ دوشوندورور. او، قادينى مناسبت مسئلەسىنده معاصر أوروبا ايله كئچميش آسيانى، قافقازى و آفريقانى مقايسه ائده رك اونلارېن آراسيندا هئچ بير فرق گوزمور. چونكى نتيجه ده زمان مسافهسىندن آسېلى اولما ياراق هر ايكى مكاندا ماهيت اعتباريله عىنى معنوى آغيرليغا مالك حادثه لر باش وئيردى. قادينىن ماديات قارشىلىغى اولاراق بير اشيا كىمى آلىنيب-ساتيلماسى^۱ معاصر غرب دنياسىندا آرتيق كئچميشلره مخصوص بير عنعنه دئيبيل، طبيعى بير حادثه حساب ائديلىردى. قادينىن بو كوله ليك و اسارت دولو

^۱ بو وضعيت بيرىنجى دنيا محاربهسىندن سونرا مغلوب اولموش آلمانىا شامل اولسا دا، بو گون وضعيت تماماً باشقادير. أوروبا نىن هر يئرېنده سيفورتالار و باشقا تشكىلاتلار خلقين مينيموم ياشايش دورومونو تامين ائتمكده دير. بو مقاله ده شرح وئريلن دوروم بوگون أوروبا دا يوخ، اوچونجو دنيا اؤلكه لرىنده موجوددور. (وارلىق)

حياتينا شاهد اولان آذر اوروپاين زاهرى پاريلتيسىنين چوخ طالعلرى قارائليقلارا محكوم ائتمه سينه قلباً آجيبئارق كئاردان مدنى گورونن بير اولكدهده باش وئرئلىرى «مدنيتده چيرپينان وحشت» (۱، ص. ۲۰۳) آدلانديرير. آزرين بو مسئلهده افاده ائئديكى مۇقىى اصلينده قادينى هر زمان يوكسك مرتبهده گورن، اونا لايق اولدوغو غلولىك و صافلىق رمزى كيمى باخان ح. جاويدين مۇقعيدير.

ح. جاويد «آذر» پونئماسىنين بئرلين لۇحهلىرى ايله زمانينا و بوگونوموزه گوره آكتوال مضمون كسب ائدن شرق-غرب مناسبتلرينه توخوناراق ايكي فرقلى جوغرافى مكانا، دنياگوروشونه، مدنيته مالك بو آنلايشلارى، سيستملىرى مقايسه ائتميش، اوز معاصرليگىنى قورويوب ساخلايان ديرلى فكرلر ايرلى سورموشدور. ايلك اۇنجه اونو قيد ائتمك لازمدير كى، بوتون ديگر مسئلهلرده اولدوغو كيمى، بورادا دا پروبلئمىن آراشديريلماسى تارىخى داها اولكى دوزلره تصادف ائئدير. بئله كى، ح. جاويد بو مۇوضوعو «آذر» پونئماسىنين يارانماسيندان چوخ-چوخ اول هله «اوچوروم» فاجعهسىنين بديعى ماتريالى اساسيندا گئنىش شكilde تحليل ائتميش و اوز موقعىنى بيلديرميشدير. وقتيله اولوغ بگين «اوچوروم» اثرينده سؤيلهديكى فكرلر شرق-غرب مناسبتلرىنين قاورائيلماسى و ايضاحى باخيمىندان دقتهلايقدير:

آوروپادا ايشيق دا وار، ظلمت ده،

اوردا سفاقت ده وار، فضيلت ده.

او بير انگين دنيز كى، چوخ قورخونجدور.

انسان گاه اينجى بولور، گاه بوغولور؛ (۲، ص. ۱۸۹)

بو سؤزلر اصلينده جلالين تمئاليندا شرق انسانىنى مملكتدن كئاردا - آوروپادا گؤزلهين ممكن تهلكه لردن، آلدانيشلاردان قورويان، احتياطلى اولماغا چاغيران بير خبردارلىقدير. غرب حياتىنين داخلىنده اولان ضديتلره، تضادلارا دقت چكن مؤلف ايلك اۇنجه مناسبت مسئلهسىنى، يعنى شرقين غربه مناسبتى مسئلهسىنى قئاباردير. اونون فيكرينجه، غرب و معاصرلىك آنلايشى هئچ ده عىنى معنائى افاده ائتمير. معاصرلىك، قاباقجىللىق آنلايشلارينا اولوده ليك غربى يالئيز بير طرفلى قاوراماغا گتيريب چيخاراجاق كى، بو دا چوخ يانلىش بير مۇقعيدير.

جلالين آوروپانى گورمك مقصدينده بير رستم كيمى اجنبى اولكهنين بو ساحهده الدهه ائتميش اولدوغو كئچميش و معاصر نائىلتلردن بهره لنمك، ذوق آلماق ايستگى وار. بو، اونون سياحتدن اولكى آرزوسودور. لكن غرب حياتى جلالا بير رستم اولاراق اوغور گتيرمهديكى كيمى، عائله حياتىنى دا محو ائدير. آنزئله وورغونلوق اونو خيانتكار و بدبخت بير انسانا چئويرميشدير. او اوز

بدبخت‌لیگینی باشا دوشسه ده، وضعیتیی دییشمک ایسته‌میر، عکسینه معشوقه‌سینی ایستانبول گتیرمکه اوچوروما بیر آددیم داها یاخینلاشیر، اؤز اؤلادی‌نین قاتلینه چئوریلیر. بیر عائله‌نین تمثالیندا ایزلینیلن بو فاجعه اولوغ بگین نصیحتینده بحث ائتدیگی «ظلمتین»، «سفاختین» انسان طالعینه یؤنلمیش تأثیرینی نتیجه‌سی ایدی.

ح.جاوید «محاربه و ادبیات» مقاله‌سینده یازیردی: «اوروپا یولونو تانیر-تانیماز، بیر ده فرانسیز مقلدلیگی میدان آلدی. هم ده فرانسیزلارین آز-چوخ جدی و مهارتلی ادبیاتی دئییل، هوپا، ذیرسیز و چوروک اثرلری تعقیب اولوندو، ترجمه ائدیلدی و اؤزلریندن خصوصی اثر یازانلار بئله، بیر دورلو تقلیددن یاخانی ساییرا بیلمه‌دیله». (۴، ص.۲۳۵) هله ۱۹۱۵-جی ایلده یازمیش اولدوغو بو سطرلرده ح.جاوید غربدن تأثیرلنمهنین مثبت و منفی طرفلرینه توخونموش، اوروپا دنیزینده «اینجی بولماق» وار ایکن، «بوغولماق» عاقبتینی سئچمگین منطقی اولراق فاجعه‌وی نتیجه‌لره گتیریب چیخاراجاغینی تخمین ائتمیشدی.

«آذر» پوئماسیندا دا مؤلفین گلدیگی قناعت اوندان عبارت‌دیر کی، شرق غرب مناسبتینده سئچیحی اولمالی و آییق داورانمالیدیر. بونا نایل اولماق اوچون ایسه شرق ایلك نؤبه‌ده دوشونجه ساحه‌سینده‌کی فعالیتینه معاصر طلبلر سویه‌سیندن یاناشمالی، معنوی ذیرلرینی ایتیرمه‌مک شرطیله رنالیغا اویغونلاشمالیدیر. چونکی «اوروپالیلارین دیللی باشقا، اورکلری داها باشقادیر». (۳، ص.۱۱۰) شرقین عادت ائتدیگی، آلیشیدنی تفکر طرزی اونون اؤزل لیگی اولسا دا، معاصر غرب دنیاسی ایله انسیت و مناسبت مسئله‌لرینده بو، یئترلی و قناعت‌بخش دئییل. پروفئسور ص.خلیلوفون قید ائتدیگی کیمی، «شرقی گئری قویان عطالت قوه‌سی‌نین بؤیوکلوگو یوخ، حرکت‌وئریجی قوه‌نین کیچیک‌لیگیدیر؛ معنوی سدلرین یوکسک‌لیگی یوخ، اینتئلکتوال جهدلرین ضعیف‌لیگیدیر». (۶، ص.۱۶۲) یئنی معیارلارا یالنیز مرحمت و سئوگی زاویه‌سیندن باخماق، فردی عالمین سرحدلرینی آشمدان حادئه‌لره نفوذ ائتمک امکانسیزدیر. «چوقدان بری شرقین سازی هپ بو روحدا اینلر، آغلار» سا دا (۱، ص.۱۹۹)، شاعرین فیکرینجه، کؤکو مین‌ایل‌لیکلره باغلانان بو دوشونجه سیستمی انکشاف ائتدیریلرک رئال حیاتا اویغونلاشمالی، یئنی مقصدلره کؤکلنمه‌لی دیر. ح.جاویدین فکرلرینه آذر ده شریک‌دیر:

آذر دئدی: «پک گولونچ‌دور،

شو آغلاماق شرقی یوردو». (۱، ص.۲۳۱)

ح.جاوید غرب دنیاسی‌نین تضادلاریندان بحث ائدرکن اونون سویوق‌قانلی ادراکی‌نین اله ائتدیگی علمی-تئکنیکی اوغورلاریندان، قدرتیندن بهرلنمگه دعوت ائدیر، غرب اولگوسونون عینیله شرقه

تطبيق اولونماسی نین علییهینه چیخیر. شاعرین قناعتینجه، تکنیکی و سوسیال انکشاف نه قدر سرعتله گئتسه ده، معنوی تکامل اوندان بیر آددیم اؤنده اولمالیدیر. عکس حالدا، معنوی ذیرلرین آلت-اوست اولدوغو بیر جمعیتده انسانلار بیر-بیرینه لاقیدلشهرک غیر-جدی ایشلره میل گؤستره جک، یالنیز مادی دنیا یا باغلی لیق یولونو سئچمیش اولاجاقلار. ح. جاوید بحث ائتدیگیمیز بو مقامین رئاللیغا اساسلانان بدیعی منظره سینی پوئمانین «تیسباغانین ذوقی» حصه سینده تقدیم ائدیر. آوروپانین کونسرت صحنه سینده گؤرون تیسباغانین اورکستترین ایفا ائتدیگی موسیقی صدالارینی حیرانلیقلا دینلهمه سی غربیلیری حیرته گتیرسه ده، آذر بو جور افراطچیلیغین سببلیرینی آراشدیریر:

او محصولو شرقین حالی پک سفیل...
 اؤیله یوقسول وار کی، اؤت یئییب یاشار.
 فقط بوردا یالنیز انسانلار دئییل،
 تیسباغالار بئله عشقیندن جوشار.
 چوق دوشوندوم بونو دمیندن بری،
 هر ذوقی بیر آجی بسلر، دوشونسن!
 ایشته غربین آزعین سعادتلی
 آلیر غیدا شرقین فلاکتیندن. (۱، ص. ۲۲۰)

آذرین فکرلری اساساً ایکی استقامتده اؤزونو گؤستریر. بیرینجی سی، آذر شرقده آجلیقدان، سفالتدن محو اولان انسانلاری غربین آیلنجه لری ایله مقایسه ائده رک تضاد یارادیر. ایکینجی بیر طرفدن بورادا «غربین آزعین سعادتلی» افاده سی هم ده انسان فلاکتینه بیگانه اولوب، تیسباغانین موسیقی ذوقونو آلفیشلایان جمعیتین قصورو کیمی گؤستریلیر .

«آذر» پوئماسی نین غرب حیاتی نی عکس ائتدیرن صحیفه لرینده شرق ایله غربی مقایسه ائدن ح. جاوید سونوندا بو قناعته گلیر کی، شرقین آجینا جاقلی وضعیت، اقتصادی بحران اونو اینتئلکتوال جهتده ده گئریده قویموشدور. ح. جاویده گوره، غرب جمعیتی نین انکشافدا اولان علم و تکنیکاسی شرق انسانی اوچون هر زمان بؤیوک اؤنم داشی یان معنویات مسئله لرینی آرخا پلاندا قویاراق یئنی-یئنی «سعادتلر» آختاریشینا یؤنلمیشدیر. انسانلارین فیزیکی محوبنه، انکولوژیک فلاکتلره گتیریب چیخاران سلاح کشفلری محض بئله آختاریشلارین نتیجه سیدیر. هومانیزم و صبر نمایش ائتدیرن شرق یالنیز یاشاماق اوچون مجادله ائدیرسه، «غرب ائللری مایلدیر اؤلدورمگه». (۱، ص. ۲۲۱) شرق آزادلیق حقیقنده ال چاتماز خیاللار قورماقدا دوام ائدیر، غربده ایسه آز دا اولسا، فکر

مختلفلیگی وار. بونونلا بئله، شرق انسانی طرفیندن آزاد دوشونجه مکانی کیمی دیرلندیریلن غربده «یئنه ممکن دئییل دیدیشه مدن قورتولماق». (۱، ص. ۲۳۱)

ح. جاویدین فیکرینجه، شرقله غربین قارشیلیقلی مناسبتلری تاریخاً شرقین بیر پارچاسی اولان آذربایجان اوچون داها آرتیق اهمیته مالکدیر. آذربایجان ملی علملر آکادئمیسینین مخبر عضوو ر. حسینوفون دا قید ائتدیگی کیمی، «آذربایجانین بوتون تاریخی ایچریسیندن گلن بیر غیرعادی اؤزلیگی ده وار کی، بو تورپاقدا همیشه شرقله غرب قوووشوب. شرق دوشونجه طرزیه غرب دوشونجه طرزیه آذربایجاندا بیرلیشیب. شرق ادبی ژانرلاری ایله غربینکیلر عضوی شکیلده محض بیزده قایناییب قاریشیب و اونا گؤره ده آذربایجانین مدنیتی سون درجه جاذبه‌دار، سون درجه تکرارسیز و دنیانین هر یئرینده چوخ دوغما قاورانیلان بیر مدنیه چئوریلیب. یعنی بو بیزی هم رنگین ائله‌ییب، چوخ رنگلی، چوخ دادلی ائله‌ییب. علاوه اولاراق هم شرقده، هم غربده آنلاشیقلی ائله‌ییب. و آذربایجان هم جوغرافی یئرلشمه‌سینه گؤره، هم دوشونجه‌سی‌نین طرزینه هوپموش بو مدنی ارثه گؤره شرقله غرب آراسیندا کؤرپودور.» (۵، ص. ۴) اودور کی، ح. جاوید بوئما ایچریسینده تورک انسانینا مخصوص اوستون معنوی خصوصیتلری دقت اؤنونه گتیرمکله چاغداش زماندا بو کیفیتلردن یارارلانمانین واجب اولدوغونو گؤستیریر. آذرین غربه سیاحتی بو موضوعونو گئچرچک یاشانتیلارا سؤیکنن اوغورلو دوامی و منطقی مرحله‌سی ایدی. هم آذر، هم ده جاوید اوچون آذربایجان و تورک اؤولادی‌نین دنیا ایله تماسینداکی فایدا ایکی جهتدن داها چوخ تقدیره‌لایق ایدی: ایلك نؤبه‌ده بو آنسیت و تماس نتیجه‌سینده مدنیت و دوشونجه طرزینده یاراناجاق مثبت میللر دوغما مملکتین مختلف ساحه‌لرده انکشافینا ضروری تکان وئرجهک، دیگر طرفدن، بو یوللا الده اولونموش نائلیتلر یالنیز بیر اؤلکه‌نین سرحدلری داخلینده قالما یاراق بشریتین عمومی خزینه‌سینه داخل اولاجاقدیر.

ادبیات

۱. جاوید ح. اثرلری: ۵ جلدده، ۱-جی جیلد / ت.رت.ا.ت.د. ت. جاوید، ر.ت.د. ت. کریملی - باکی: علم، ۲۰۰۵ - ۳۰۴ ص.
۲. جاوید ح. اثرلری: ۴ جلدده، ۲-جی جلد / ت.رت.ا.ت.د. ت. جاوید، ر.ت.د. ا. جعفر - باکی: یازیچی، ۱۹۸۲ - ۳۹۴ ص.
۳. جاوید ح. اثرلری: ۴ جلدده، ۳-جو جلد / ت.رت.ا.ت.د. ت. جاوید، ر.ت.د. ا. جعفر - باکی: یازیچی، ۱۹۸۴ - ۳۷۸ ص.
۴. جاوید ح. اثرلری: ۴ جلدده، ۴-جو جلد / ت.رت.ا.ت.د. ت. جاوید، ر.ت.د. ا. جعفر - باکی: یازیچی، ۱۹۸۵ - ۳۱۹ ص.
۵. ادبیات چرچیوه‌لره سیغما یان دوشونجه طرزیدیر / یئنی آذربایجان. ۲۰۰۳-۱۹ ژانویه - ص. ۴. رافائل حسینوف ایله مصاحبه
۶. خلیوف ص. شرق و غرب: عموم‌بشری ایدئالا دوغرو. فلسفی ائتودلر. - باکی: «آذربایجان اونیورسیتیه‌سی» نشریاتی، ۲۰۰۴ - ۶۲۴ ص.

ایکی خاطرہ

• دوکتور حسن جعفرزادہ

تولامبارچی حسن

تولامبارچی^۱ حسن ہر آخشام اوست-باشی، چیرک و یاغلی سو، ایکی الی میوہ-ترہوز دولو قارداشیمین دوکانی نین اؤنوندن کئچردی. محلہ میزین حمامیندا ایشلہ دیگی اوچون کیچیک لیگیمدن اونو تانییردیم. اوشاقلیغیمدا نچہ کرہ اوست-باشیم چیرک و قارا اولاندا، انام منی «تولامبارچی حسن» دئیہ سسلہ میشدی و ہر ایکی میزین آدی حسن اولدوغونا گؤرہ اونا قارشی بیر حسن تاہمیشدیم.

تولامبارچی حسن نچہ آخشام ایدی کی، اللری بوش و اوست-باشی تمیز بیر شکیلہ قارداشیمین دوکانی نین اؤنوندن کئچیردی. ہمیشہ کی نین ترسینہ اوست-باشی نین تمیز و اللری نین بوش اولماسی منی تعجب لندیریردی.

تولامبارچی حسن بیر آخشام منیملہ سلاملاشانان سونرا نچہ آدیم آتیب، بیر شئی خاطرلامیش کیمی گئری دؤنوب گؤروشہرک منی دانیشماغا توتدو. «آزاد دانیشگاهی» شہریہ سی و رشتہ لری بارہدہ بیر نچہ سؤال سوروشاراق، قیزی نین دانیشگاهی قازانماسیندان سؤز آچیب، زمانہ نین چتین لیکلریندن دانیشدی. چوخلو دانیشانان سونرا حمد سورہ سینی اوخویوب تانیردان آتاما رحمت دیلہ ییب، گئنتدی.

سوبای اولدوغوم اوچون، قیزیندان سؤز آچماسی منی دوشوندورموشدو کی، قارداشیمین «تہ دانیشیردینیز؟» سؤالی منی فکردن آییردی.

قارداشیم منیم جوابیمی گؤزلہ مہدن «حمامی باغلابیلار، ایش سیزدیر. بنچارانین بشش اوشاغی وار. دونن دہ مندن بورج ایستہ مگہ گل میشدی» - دئدی.

^۱ تولانبار - توفارقانلیلار «تولامبار» دییرلر. تولامبارچی = حمامین قیزدیریجی سینی یاندران شخص.

- نىيە باغلايىبلار؟ - دئىيە سوروشدوم.

- ايندى ھر ائودە حمام اولدوغو اوچون آرتىق حمام ايشلتمك قازانمير.

قارداشيم ائله دانىشىردى و من فيكره دالمىشىدىم.

مۇدئرنلشمە چوخونا خوشبختلىك گتيريب قازاندىرسا دا، بعضيلرينە بدبختلىك گتيرير. بلکہ دە درس اوخوماق تولامبارچى حسنين قيزينا خوشبختلىك يثرينە بدبختلىك تۇردە و صاباح درسى بىتردىكەن سونرا خلق اۆزونه و سۆزونه اعتبار ائتمەييب، «ميرزه جليل ممد قولوزادە» نين «كئفلى اسكندرى»^۱ كيمي گون كئچيرەجك. بئىنىمدن بونلار كئچرکن، سون گونلردە تولامبارچى حسنين اوست-باشى نين تمىزليگى و الى نين بوشلوغونون سببىنى آنلادىم.

* * *

بئساواد-ساوادلى

او وقته كيمي آنامدان آيرىلمادىغيم اوچون، آغلايا-آغلايا ايلك مکتبه دوغرو قولومو سورويوردو. مکتبه چاتدىق. آنام، ديل-آغيزلا منى مکتبه بوراخيپ دۇندو. معلميميز قولومدان ياپيشيب مکتبدن قاچماغيمين قاباغىنى كسەرک، مکتبين قاپيسىنى باغلاييب، سونرا باشيما باغىردى و گۆز قورخوسو وئردى. آغلايا-آغلايا فکركلشير و مکتبدن قاچماغا فرصت آختاريرديم، نهايت معلميميزين بير آن غفلتىندن استفاده ائدەرک، قاپىنى آچيب، ائوه دوغرو قاچدىم.

ائله صاباحى دا ايلك گون كيمي، بيريسى گون دە هر ايكي گون كيمي كئچدى. آغلايا-آغلايا مکتبه گئتمك و ايلك فرصتده مکتبدن قاچماق! نهايت، آنام گۆز ياشلاروما دۆزه بيلمەييب منى مکتبه گۇندرمكەن واز كئچدى.

بير ايل كئچدى، مکتبلر يىنىدن آچيلدى و يئنه دە همين احوالات. لکن آنام كئچن ايله گۆره داها راحت ايدى، چونكى منى اورتانجى قارداشيملا بيرليكدە مکتبه گۇنديردى. قارداشيملا برابر دۇردونجو صنف سىراسيندا دايناييب، صنفه گئدن زمان معلميميز آليپ، صينيفيميزه گۇتوروردو. بيرينجى ايل مکتبدن قاچماغيما باخمايaraq، آرتىق گئت-گئده مکتبه اۇيرشيدىم.

ياواش-ياواش اوخوماغا باشلادىم، يازدىم، پوزدوم. بير گون آز نۇمره آلدىم، بير گون چوخ. بير گون آغلاياراق ائوه دۇندىم، باشقا بير گون گولەرک. آرتىق يولا دوشدوم. آلاھ معلميميزه ياردىمچى اولسون، نئجه منى اوخوتماغا اۇيرشيدى، بيلميرم.

^۱ جليل ممد قولوزادە نين آز ياشلاريندا ياشادىغى «دانا باش» كندىندە تحصيلدن دۇنموش و كندليلرله فکركلرى فرقلى اولدوغونا گۆره يالقيز ياشايان و الكولا اوز گتيرن بير كيشى.

بیر ایل کئچدی، ایکینجی صنفه کئچدیم. ایکینجی ایل ده کئچدی، اوچونجو صنفه گلدیم. گلهجک ایلی دۆردونجو صنفی قازاندیم. بئشینجی صنفی ده بیتیریب، اورتا مکتبه یوکسلدیم. اوج ایل اورتا مکتبی ده کئچیریب، لیسه سوتهسینه گلدیم.

بؤیوک و اورتانجی قارداشلاریم بعضی صنفلرده قالدیقلاری اوچون، آرتیق اونلارلا بیرلیکده اوخویوردوم. قوهوم-قونشو ایچینده یاخشی درس اوخوماقدان دولایی شهرتلنمیشدیم. آنجاق من بو شهرتی درسلیمین چوخ اعلاء اولدوغوندان یوخ، قوهوم-قونشوموزدا یاخشی درس اوخویانین آز اولدوغوندان بیلیردیم. ساوادلی دا دئمهسک، یازیب-اوخویانلار سیراسیندا ایدیم.

گونلرین بیرینده داییمین دوکانیندا ایدیم. داییم منی تک دوکاندا بوراخیب گئتدی. بیر نئچه مشترینی یولا سالاندان سونرا باشقا بیر مشتری دوکانا گirdی. بیر نئچه کتاب سئچیپ، قیمتلرینی سوروشدو. کتابلارین قیمتینی دئدیم. هر کتابین آرخاسیندا قیمتی درج اولدوغوندان، سوال یئرسیز گۆرونوردو. سؤال، سؤز آچیلسین دئییه سوروشولموش، البت بونو سونرالار باشا دوشدوم.

- درس اوخویورسانمی؟ - سوروشدو.

- البتّه کی! - دئدیم.

- نئچهنی اوخویورسان؟

- بو ایل دیپلوم آلاغام.

آرتیق سؤاللارینا جواب وئرتمک ایسته میردیم، اما یاشینا احتراماً سؤاللارینی جوابسیز بوراخماغا دا اوتانیردیم. اونا گۆره ده کۆنولسوز جوابلار وئریردیم.

- یاخشی! بو کتابین عنوانینی منه دئییه بیلرسنمی؟

سؤالینا هله جواب وئرمه میشدیم کی، معلملریمیزدن بیرى ایچری گirdی. داییمین دوستو اولان معلمیمیز آخشاملار بوش زمانلارینی داییمین دوکانیندا کئچیرirdی. معلمیمیز سانکی نئچه ایل گۆرمه دیگی بیر دوستونو گۆرموش کیمی او مشتری ایله سلاملاشدی. سونرا اونونلا بیرلیکده صندلیده اوتوروب نئچه ساعت صحبت لشدیلر. معلمیمین ایچری گلمهسی دادیما دوردو، دوغروسو کتابین عنوانینی اوخویا بیلیردیم.

ایستر-ایسته مز سؤزلرینی انشیدیردیم. صحبتلریندن باشا دوشدوم کی، مشتری نین آدی رضادیر. معلمیمیز اونون دا معلمی اولموشدو. نئچه ایل سیاسی دوستاقدان سونرا مرخصی یه چیخمیشدی.

قاپی-قونشودان، سیاستدن، اقتصاددان، اؤز لریندن دانیشدیلار. نهایت داییم دوکانا قاییتما دینی اوچون معلّمیمیز قالخیب گنتدی.

- «ایندی هاردا اولدوغومو بیلدین می؟» - دندی.

- هه!

- دوستاغدان مرخصلیگه چیخمیشام... کتابین آدینی دئمهدین ها!

- دوغروسو اوخویا بیلمیرم.

- دیلوم آلاجام دندین!

- تورکجه اوخویوب- یازماغی یاخشی باچارمیرام.

- نجه سن اؤز دیلینی یازیب- اوخومادان، اؤیرنمهدن فارسجا اؤیرندین؟

- نه بیلم، سانکی بیلمیرسن می، مکتبلرده تورکجه اؤیرتمک یاساقدیر.

- بیلمیرم، اما من نجه اؤیرندیم؟

- نجه؟

- اؤزوم اوخویوب یازماغا چالیشدیم. آنجاق اؤزون اؤیرنمه لیسن، کیمسه سنه تورکجه اؤیرتمه یه جک! کتابلارین پولو نجه اولدو؟

کتابلارین پولونو حساب ماشینیندا حسابلا ییردیم کی، ماسانین اوزرینده کی کاغیذی گؤتوروب بیر شئیلر یازماغا باشلادی. کتابلارین پولونو ائوده دیکدن سونرا، الینی اوزاتدی. الیمی الینه وئردیم. الیمی محکم سیخیب، «بو کتابین آدی سازیمین سؤزودور. اؤزگه نی و دنیانی تانیمالیسان، آنجاق اونلاری تانیماق اوچون ایلک اونجه اؤزونو تانیماق لازمدیر» - دندی.

الیمی بوشلا ییب یازدیغی کاغیذی منه وئریب «بو کتابلاری آل و اوخو» دئیهرک دوکاندان چیخیب گنتدی.

کاغیذدا بئله یازیلیمیشدی: «ده ده قورقود داستانلاری، حیدر بابایه سلام، وارلیق درگیسی».

* * *

او ایل دیپلوم آلدیقدان سونرا تهران دانشگاهینی قازاندیم. گلن ایلی تهراندا «وارلیق» و بنزر کتاب و درگیلری آختاریردیم.

کتاب تانیتمی

آذربایجان تورکجه شعرینین یئنی اؤلچوسو

«آذربایجان شعرینده یئنی عروض، بدیع و قافیه» باجاریق قلم صاحبی، یازیچی، شاعر، محقق جناب دوکتور حصارینین یازدینی دیرلی بیر کتابین آدیدیر. ادبیاتیمیزا چوخ گرکلی اولان بو کتابین یئری نین بوشلوغو ۱۵ ییزا بللی ایدی. آلمیش ایلدن چوخ، گنج-گونوز یورولماق بیلمهین تدقیقاتچیمیز دوکتور میرهدایت حصاری دا بئله بیر کتابین نجه گرکلی اولدوغونو دویوب، قلمینی گؤتوروب گؤزل، نفیس بیر کتاب یازیب. بیر چوخ ادبی چتین لیکلریمیزی آسانلاشدیران، یاخشی بیر کتاب اولدوغوندا معاصر گنج نسلیمیزه بیر سیرا بللی اولمایان ادبی مطلبلری آپ-آیدین آچیب گؤستره بیلیدیر. بو ۳۰۰ صحیفه لیک وزیر ی اؤلچوسونده اولان کتاب، صنعت و ادب ساحه سینده چالیشان ادیب و شاعرلریمیزه اؤزلیکله گنج و جوان شاعرلریمیزه گرکلیدیر. دوکتور م.ه. حصاری بیز تورکلرین شعر و ادبیات عالمیمیزین آیاغینا باغلانمیش «عروض» قانداق و زنجیرلرین بوشالتما و آچماق دوشونجه سینده، آغیر زحمته قاتلاشیب بئله بیر کتابی یازیب، چاپ ائتدیریب و ادبیات سئولریمیزین اختیارینا قویا بیلیدیر.

آذربایجان شعرینده
یئنی عروض، بدیع
وقافیه

دکتر میرهدایت حصاری

بئله بیر ایشین دوشونجه سی ائلینه، دیلینه، شعر و ادبیاتینا سئوگیسی اولان بیر چوخلاری نین بئینینده و دوشونجه سینده فیزلانیردی. ائله بو کتابین ۱۸-جی صفحه سینده آذربایجان آدلی-سانلی تانیتمیش شاعری رسول رضادان بئله بیر نظر گتیریر: «عروضدان استفاده، آذربایجان تورک دیلینه بؤیوک زیان وورموشدور. اونو کئی مقداردا عرب و فارس سؤزلری ایله قاریشدیرمیش و بعضی حاللاردا ایسه خالص آذربایجان سؤزلری نین طبیعی آهنگینی پوزموشدور.» همین صفحه نین آشاغیسیندا یازیر: «عروضدا اولان چکیملی تلفظ نتیجه سینده «ماله» دئییلن قافیه عیبی اورتایا چیخیر و دیلیمیزین آهنگی پوزولور.

مثلاً شهریار کیمی قدرتلی شاعر، فارس شعرینین تأثیرى آلتیندا یا عروض قایدالارینین اقتضاسی نتیجه‌سینده تورکجه شعرلرینده ده عروض طرزینی اونودا بیلمه‌ییب، بعضی کلمه‌لری اوزونلاتمیشدیر. نئجه کی بو بیتده:

شیردیر شهریارین شعرى الینده شمشیر،
کیم دئییر من بئله بیر شیر ایله دعوايه گلیم؟

اسکی چاغلاردان بری هر دیلده دانیشان هر خلقین ادبیاتی و شعرى اولوب، آفریقا، آسیا، أوروبا، دنیانین هاراسیندا اولورسا-ولسون، هر خلقین شعرى، نثرى بوتونلوکله اؤز دیللىرىنین قایدا-قانونلارینا باغلیدیر. هئچ ائل و خلقین دیلی و ادبیاتی باشقا دیلین شعر و ادبیاتینا تابع دئییلدیر.

بیزده چوخ فدییم چاغلاردان دوغما تورکجه‌میزین قایدا-قانونونا اویغون شعر اؤلچوموز و شعر سبکیمیز اولوب، ان کیچیک و قیسا، آز هجالی شعرلردن توتوموش، بیر نئجه شعر نوعوموز وار. ۴، ۵، ۶، ۷، ۸ هجالیلار، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳ هجالیلار، چوخ وقت غزللریمیزی ده ۱۴، ۱۵ و ۱۶ هجا اؤلچوسونده یازمیشیق. ایران اسلامی انقلابیندان سونرا دیلیمیز و ادبیاتیمیز (ایراندا) ایشیق اوزونه چیخیب، گونو-گوندن گوجلنیب، انکشاف ائتمگه فرصت تاپیب، آما شاعرلریمیز اؤزگه دیلین شعر قایدا-قانونو اولان عروض سبک و اؤلچوسو ایله شعر قوشماقدان ال چکه بیلمه‌ییب، چتینلیک چکیرلر.

بو چتینلیکلری آسانلاشدیران یول، دوکتور میر هدایت حصارىنین بو حقده یازدیغی چوخ مفصل ایضاح اندیپ، آچیقلا دیغی «آذربایجان شعرینده یئنی عروض، بدیع و قافیه» آدلی کتابدیر. بو کتابی اوخویان شعر و ادبیاتیمیز حقده یئترلی معلومات الده انده بیلر.

دوکتور حصارى یازدیغی کتابین ۶۱-جی صفحه‌سینده بئله بیر قید وار: عروضون بیزیم دیلیمیزه اویغون اولماماسی، یالنیز ایراندا دئییل، باشقا تورک حاکمیتینده و یا باشقا حاکمیتلر آلتیندا اولان اؤلکه‌لرده، مثلاً هیندیستان، عثمانلی، قافقاز، افغانستان، اورتا آسیادا عروض چتینلیگی تورک شاعرلرینی فارسجا کیمی باشقا دیللرده شعر دئمگه مجبور اندیپ، تورکجه شعر دئمکدن چکیندیرمیشدیر. ۱۹-جو عصرین اوللریندن اعتیاراً، ملا ولی ودادی، ملا پناه واقف، ذاکر و باشقالاری کیمی شاعرلر هجا وزنینده شعر دئمگه باشلادیقدا، او تایدا شاعرلرین سایى بیردن بیره آرتدی.

ایراندا شاه اسماعیل خطایی و امانی‌نین یارادیجیلیقلاری فولکلور اسلوبونو گوجلندیردیسه، لکن اصل پارلاییش هجری ۱۳۲۰-جی (میلادی ۱۹۴۱) ایلدن بری، یعنی شاعرلریمیز جدتی حالدا هجا اؤلچوسونه رغبتلنیب، روان اولدوغو ایله تانیش اولاندان سونرا اوز گتیریلر. البتّه آذربایجان تورکجه‌سینده اسکی چاغلاردان گلمه فولکلوریک هجا اؤلچولو شعرلر بیر یانا، تورک دیلینه

كئچمك توركيهده بيزدن تئز باشلاميش. اليميزده اولان كلاسيك اسلوبلو (عروض اۆلچولو) شعر نمونه لرى (قديم منظوم اثرلرى)-نين چوخو، او جمله دن قاضى برهان الدين يىن ديوانى، احمد حرامى و يوسف زليخا نسخه لرى و ساير اثرلر، شرقى آنادولودا يازيلميشدير. (بونو دا قيد اندك كى، اونلارين دا دىلى آذربايجان توركجه سينده اولموشدور).

قارداشيميز حصارى نين بو كتابيندا عروضون نئجه ليگى حقينده (داها دوغروسو بوتون شعريميز حقينده) قالينلى- اينجه لى مفصل آچيقلاماسى ۴ بۇيوك بۇلومدن عبارتدير. ۱- جى بۇلوم ۳۱- جى صفحەدن ۱۵۶- جى صفحە يەدك بوتون عروض اۆلچوسويله قوشولوب يازيلان شعرلرى نئجه كى واردير، اينجه له ييب، آچيقلاميشدير. بو آچيقلامادا بوتونلوكله شعرين نه اولدوغونو، جامعەده نئجه فايدالى تاثيريندن توتاراق، هر يۇنلو شعر نۇعلىرى، اۆلچو و افاعيل، سبك و ان اينجه ليكلرين فارس شعريندن توتاراق، آذربايجان تورك شعرى نين نه اولدوغونو چوخ گۆزل، ياتيملى، ان ساده ديل، ساده قلمله، هامى نون اوخويوب آسانليقلا معناسينى آنلاياجاغى شكيلده يازيب. چوخلارينا، اۆزليكله گنج نسليميزه بير چوخ عروضلو، هجالى شعر نوعلرينى چانديريب، اؤيزدير.

۲- جى بۇلوم ۱۵۷- جى صفحەدن ۱۹۴- جو صفحە يەدك، عروضدا قصيده، تغزل، دُعا و شريطه، بيت و بيت جزه لرى، ترجيع و تركيب بندلر، مستط، قطعه، غزل، مطلع، مقطع، تخلص، چارپاره، رباعى، اۆلچو و دۇردلوك، دوبيتى، مثنوى، مستزاد، بحر طويل، اؤرنكلر و بير چوخ سۆزلرله دولغوندور.

۳- جو بۇلوم ۱۹۵- جى صفحەدن باشلانير، سونرا ۴- جو بۇلوم ۲۱۸- دن گلير، ۲۹۶- جى صفحە نين سونونادك، عروضدا قافيه مسأله سى، تعريف و گركللى اولان بير چوخ سۆز، قافيه نين يئنى قايدالارى ۱- جى قايدا، ۲- جى و ۳- جو قايدا، قافيه كلمه سى، قافيه حرفلرى، قافيه عيبلرى، ابطاء، شايگان، تضمين، هر يۇنلو قافيه قايدالارى نين آچيقلاماسى، قافيه تكرارى نين مجاز شرايطى، جناس، تجنيس نوعلرى، تشبيه و استعاره، مراعات النظر، ايهام، تلميح، ايجاز، مساوات، بسط، ايهام تناسب، مجاز، انسجام، ملمع، تجاهل العارف، دنديم- دندى، رد القافيه، رد المطلع و بير چوخ موضوعلار و آچيقلامالارى ۲۸۷- جى صفحە يەدك مفصل آچيقلامالارلا. بۇيوك شاعرلردن اؤرنكلر گتيرمكله اؤيردن دوروملا بيرليكدە گلير ۲۸۷- جى صفحە نين سونونو، داها دوغروسو سونونا چاتماق ايسته مەديگيميز كتابين سونو و ۲۹۹- جو صفحەدن باشلانير ۳ صفحەده حرمتلى، ذيرلى و چاليشقان آراشديريجى اديب، يازيچى و شاعر يميز دوكتور ميرهدايت حصارى نين چاپ اولونموش يازديغى كتابلار، مقاله لر، ۳ صفحەده گليب. بيز بو عزيز قلم دوستوموز، قارداشيميزا جان ساغليغى، يئنه يازيب ياراتماق و ياخشى يازيلار ايله ذهنيميز و دوشونجه ميزى ايشيقلانديرماسينى اولو تانريدان ديله ييريك.

عاشقانه‌های ادبیات ترکمن (داستان‌های عاشقانه ادبیات ترکمن)

نگارش: سارا بهرزاد

استاد راهنما: دکتر محمدرضا برزگر خالقی

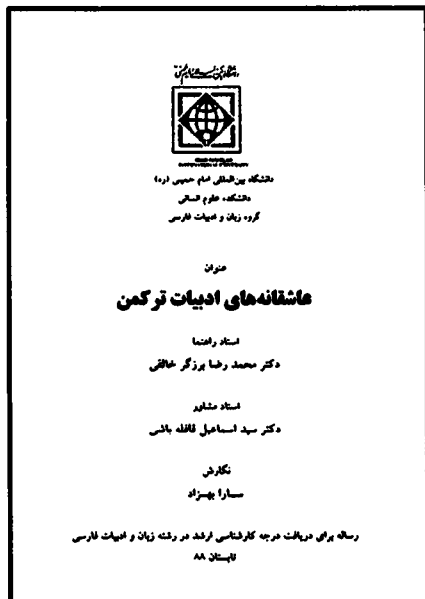
استاد مشاور: دکتر سید اسماعیل قافله‌باشی

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه

بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین - تیرماه ۸۸

ادبیات، آیینه تمام‌نمای زندگی و فرهنگ یک ملت است و میراث ادبیات داستانی با توجه به قدمت و گستردگی‌اش از مهم‌ترین بخشهای آن به شمار می‌رود.

ترکمن‌ها دارای گنجینه‌ای بسیار غنی و زیبا از داستانهای عاشقانه شفاهی و نیز مکتوب هستند. این آثار از زندگی عامه مردم الهام گرفته شده و نمایانگر احساسات و عواطف والای انسانی است. با گردآوری و ثبت داستانها و روایات، ترجمه متن و مطالعه علمی آنها، می‌توان گامهای مؤثری را در راستای حفظ و معرفی این آثار ارزشمند و انتقال آن به نسل‌های آینده برداشت. رساله «عاشقانه‌های ادبیات ترکمن» با احساس چنین ضرورتی تهیه

شده است.

فصل اول این رساله به معرفی کلی مردم ترکمن می‌پردازد. موضوع سخن در فصل دوم یعنی «ادبیات ترکمن»، ارائه تاریخ مختصر ادبیات ترکمن و بیان ویژگی‌های ادبیات نوشتاری و شفاهی آن است. در فصل سوم اثرپذیری ادبیات ترکمن از ادبیات فارسی مورد بررسی قرار می‌گیرد. فصل چهارم با عنوان «شاعران و موضوع عشق» به بیان عشق واقعی هفت تن از شاعران مشهور تاریخ ادب ترکمن می‌پردازد. فصل پنجم «درباره داستانها» نام گرفته و در خصوص قالب، مولف، اصل و منشأ داستانها، محتوا و بن‌مایه‌ها، قهرمانان و سایر موضوعات گوناگون مرتبط با داستانها اطلاعاتی را ارائه می‌دهد.

فصل ششم به معرفی داستان‌های مردمی (فولکلوریک یا بی‌مؤلف) اختصاص داده شده که اصل آنها از زبان «بخشی‌ها» (آوازخوانان ترکمن) گردآوری شده و به چاپ رسیده است. هر داستان در سه بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد: بخش معرفی داستان سعی در شناساندن فضا و ویژگی داستان دارد. بخش دوم گزارش داستان است که خلاصه روایت آن را به دست می‌دهد و در بخش سوم نمونه شعری از آن آورده شده است. داستانهای این فصل عبارتند از: ۱- سایات و همراه ۲- حورلقا و همراه ۳- شاه‌صنم و غریب ۴- هلال‌آی و غریب ۵- اصلی و کرم ۶- آرزوی و قنبر ۷- چانگلی و بی‌بی‌گلین ۸- قاسم اوغلان ۹- گوراوغلی و آغایونوس ۱۰- ارحسن و تلی‌خان ۱۱- به‌یهرک و چیچک ۱۲- قان‌تورالی و سالجان.

در فصل هفتم، تعداد ده عنوان از داستانهای کتابی یا صاحب‌مؤلف گنجانیده شده است. این آثار محصول ادبیات مکتوب ترکمنی می‌باشد و بیشتر، از ادبیات فارسی اقتباس شده است: ۱- لیلی و مجنون ۲- یوسف و زلیخا ۳- گل و بلبل ۴- شاه‌بهرام و بالاحسن ۵- سیف‌الملک و مدح‌الجمال ۶- گل و صنوبر ۷- رای چینی ۸- زهره و طاهر ۹- طالبی و صاحب‌جمال ۱۰- آینه و ملا. محقق در فصل هشتم، در حد توان سعی در گردآوری برخی از روایات شفاهی عاشقانه ترکمنی دارد.

مؤلف پایان‌نامه، خانم سارا بهزاد از ترکمنهای ایران است و به همین خاطر توانسته است با بهره‌گیری مناسب و گسترده از منابع ترکمنی، فارسی، ترکی آذری و استانبولی چاپ شده در داخل و خارج کاری تازه و نسبتاً جامع را ارایه دهد. این رساله در ۳۳۶ صفحه تهیه شده و در مجموع، به معرفی ۲۲ داستان عاشقانه ادبیات ترکمن می‌پردازد. بخشهای معرفی، گزارش و نمونه شعری اولین داستان، یعنی «سایات و همراه» را از این پایان‌نامه می‌خوانیم:

معرفی داستان

سایات و همراه

سایات و همراه یکی از مشهورترین داستانهای عاشقانه ترکمنی است؛ اثری است با طرح داستانی ساده، اما منسجم که با نثری شیوا به نگارش درآمده و شعرهایی بسیار زیبا و خیال‌انگیز دارد. سایاد و همراه بیانی واقع‌گرایانه دارد و تقریباً فاقد صحنه‌ها و شخصیت‌های تخیلی و وهمی است. نویسنده آن نامشخص است. اصل کتاب را از زبان راوی‌ها و بخشی‌ها ثبت کرده‌اند. نسخ خطی باقی‌مانده نشانگر آن است که در قرن ۱۹ مطالعه نسخه‌های مکتوب این اثر در میان افراد ادب‌دوست ترکمن متداول بوده است (تورکی دیلی‌لی قولیازمالارینگ تصویری (کریل)، صص ۱۰۷-۱۰۶). این اثر نخستین بار، توسط ناشر ترکمن میر صدیق اوغلی، تحت عنوان «سایاتلی همراه» به صورت چاپ سنگی منتشر گردیده (تاشکند ۱۹۱۴ م.) و در جمهوری ترکمنستان بارها به چاپ رسیده است. در ایران، نخستین بار به اهتمام م.د. قاضی به طبع رسیده (گنبد ۱۳۴۷ ش.) و چندین بار تجدید چاپ شده است.

مطابق متن اثر، داستان سایات و همراه در منطقه آذربایجان اتفاق می‌افتد. این اثر نیز همچون داستانهای شاه‌صنم و غریب، اصلی و کرم، زهره و طاهر، گوراوغلی و ... جزو موارث ادبی مشترک ترکمن‌ها با ترکان ساکن آذربایجان است. در ادبیات ترکی آذربایجانی داستان مردمی «همراه سلبی» (Emrah- Selbi) تشابهاتی با سایات و همراه ترکمنی دارد (داستانلار (کریل آذری)، ص ۷). لازم به یادآوری است که سلبی یا سروناز نام معشوقه دیگر همراه است. این داستان ترکمنی تحت‌تأثیر انکارناپذیر ادبیات آذربایجانی پدید آمده است. زیرا:

الف: عنوان اثر در ترکمنی سایاتلی همراه است که تلفظ ترکی «سایات ایله همراه» را نشان می‌دهد (تورکمن کلاسیک ادبیاتی‌نینگ سوزلوگی (کریل)، ص ۳۲۸).

ب: محیط وقوع داستان و نامهای جغرافیایی، همگی یادآور فضای سرزمین آذربایجان و حوالی آن است. گنجه، گرجستان و ...

ج: زبان شعری سروده‌ها، واژگان و ترکیبات ترکی مناطق غربی را در خود محفوظ داشته است: تل (گیسو)، چوخ (زیاد)، آپارماق (بردن)، دپرنمک (لرزیدن) و ...

البته این بدان معنا نیست که این داستان تماماً از ادبیات آذربایجانی اخذ گردیده است. تا جایی که می‌دانیم چنین داستانی با این بسط و تفصیل در زبان ترکی آذربایجانی وجود ندارد. در واقع، اصل

اولیه و مختصر داستان، در میان ترکمن‌ها رشد و تکامل یافته و به عنوان یک اثر بدیع ادبیات داستانی ظاهر شده است.

همانند داستان «زهره و طاهر» و «گل و صنوبر»، در اینجا نیز با پدیده چند همسری مواجهیم. همراه جشن ازدواج خود با سروناز را رها می‌کند و در پی معشوقی نادیده (سایات) راهی سفر می‌شود؛ به همین خاطر می‌توان گفت که شخصیت اصلی داستان سایات و همراه چندان آرمانگرایانه نیست. او از نظر ویژگی‌های اخلاقی نقایص فراوانی دارد و فاقد وفاداری، ثبات رای و صداقت کافی نشان داده می‌شود.

داستان دارای ۱۰۵ قطعه شعر است. اشعار این داستان از لحاظ ادبی بسیار زیبا و از نظر زبانی بسیار استوارند و بسیاری از سروده‌های اثر، به صورت آوازهای محبوب مردمی، بر زبان خوانندگان ترکمن جاری است.

گزارش داستان

سایات و همراه

در سرزمین آذربایجان شاهی به نام احمدخان حکومت می‌کرد که وزیری به نام محمدخان داشت. روزی احمدخان صاحب پسری می‌شود؛ نام وی را همراه می‌گذارند. مدتی بعد از آن، وزیر هم صاحب دختری می‌شود که نام وی را سروناز می‌نهند.

دو کودک با هم بزرگ می‌شوند و به مکتب می‌روند. آنها در مکتب با هم مونس شده و کم‌کم عاشق یکدیگر می‌شوند؛ تا اینکه پدران آنها از این موضوع آگاه می‌شوند و تصمیم می‌گیرند آنها را به عقد یکدیگر درآورند. برای عروسی آن دو جشن بزرگی برپا می‌کنند.

در شب عروسی، یکی از دوستان پدر احمدخان که جهانگرد است، نزد همراه می‌رود و همراه از او می‌پرسد: «آیا هیچ کم و کسری در من و این عروسی می‌بینی؟» او در جواب همراه می‌گوید: «نه. اما تنها یک چیز کم داری، در شهر قیزیل‌آلما - به معنای سیب سرخ - پادشاهی به نام محمدخان حکمفرماست. او دختری به نام سایات دارد. من او را دیده‌ام و تنها او لایق توست. اگر بتوانی او را هم به عقد خود درآوری، عروسی تو هیچ کمبودی نخواهد داشت.»

همراه با تعریف جهانگرد پیر آنگونه عاشق سایات می‌شود که آشفته و پریشان‌حال شده، جشن عروسی را ترک می‌کند و با پدر و مادر و دوستان خداحافظی کرده و علیرغم ممانعت و مخالفت

آنها، به سمت قیزیل آلمان حرکت می‌کند. این خبر به گوش سروناز می‌رسد. او همراه دوستانش لباس سیاه پوشیده و به دنبال همراه می‌رود و می‌خواهد که او را منصرف کند؛ اما همراه به حرفهای او توجهی نمی‌کند و از سروناز می‌خواهد که لباس سیاه را درآورد و لباس قرمز عروسی بپوشد. سروناز با گریه و التماس از همراه می‌خواهد که بازگردد؛ اما او قبول نمی‌کند و از سروناز رخصت رفتن می‌خواهد. سروناز به سمت شهر بازمی‌گردد. در برگشت پدر همراه او را می‌بیند و از وی می‌خواهد که دوباره با هم به پیش همراه بروند تا شاید بتوانند او را از تصمیم خود منصرف کنند.

آنها به دنبال همراه رفته و از او می‌خواهند که به دنبال یار نادیده نرود. اما باز هم همراه التماسهای آنها را نمی‌پذیرد. به همین خاطر پدر همراه، سروناز را روانه شهر کرده، خود با همراه به راه می‌افتد. آنها بعد از مدتی به شهری می‌رسند که در آن شهر، باغی وجود دارد که احتمال می‌دهند باغ سایات‌خان باشد. همراه می‌خواهد از گذرگاهی که جوی آب از آن روان است داخل باغ شود. اما احمدخان جلوی او را می‌گیرد و می‌گوید: «بگذار من اول بروم. هر اتفاقی هم بیفتد سر من بیاید».

پدر همراه داخل باغ می‌شود. باغی زیبا با میوه‌های بسیار را در مقابل خود می‌بیند. از درختی، سیبی می‌چیند و نصفش را می‌خورد و نیمه دیگرش را پرتاب می‌کند و با چوبی شروع به زدن شاخ و برگهای درخت می‌کند. سایات‌خان که همراه کنیزانش در حال گردش در باغ است، با دیدن این منظره خشمگین می‌شود و دستور می‌دهد که مرد را دستگیر کنند.

احمدخان را گرفته به نزد سایات‌خان می‌برند. احمدخان با دیدن چهره سایات‌خان عاشق او می‌شود و غزلی در وصفش می‌خواند؛ اما سایات‌خان عصبانی شده، دستور کشتن او را می‌دهد. احمدخان از ترس جانش می‌گوید: «من به خاطر پسر من که یک دل نه صد دل عاشق تو شده به اینجا آمده‌ام!»

به دستور سایات، همراه را به نزدش می‌آورند. همراه با دیدن جمال سایات‌خان متحیر می‌شود. سایات‌خان نیز با دیدن چهره همراه به حیرت می‌افتد. سایات‌خان رو به پدر همراه کرده و به او می‌گوید: «این جوان هیچ عیبی ندارد، جز اینکه نمی‌تواند ساز بنوازد.» پدر همراه می‌گوید: «همراه هر چه دیده ساز و هر چه شنیده آواز است».

دوتاری را به دست همراه می‌دهند. او شروع به نواختن و غزلسرایایی در وصف سایات می‌کند. سایات‌خان از همراه خوشش آمده و دستور می‌دهد که برای پسر و پدر اتاقی فراهم کنند. آنها را به اتاق زیبایی هدایت می‌کنند. همراه را به اتاق دیگری می‌برند و سایات‌خان با او مشغول عیش و عشرت می‌شود تا اینکه دختر و نوعروسی سر زیبایی‌شان دعوا می‌کنند و برای قضاوت به نزد سایات می‌روند و سایات قضاوت را بر عهده همراه می‌گذارد. همراه با غزلی هر دوی آنها را وصف

می‌کند و در آخر اضافه می‌کند که هر چند هر دوی شما زیبا هستید، ولی هر دو مرا دوست خواهید داشت!

سایات خان از این حرف همراه عصبانی شده و دستور می‌دهد که او را به زندان بیندازند. پس از چند روز سایات‌خان از ندیمه‌ها سراغ همراه را می‌گیرد. کنیزی به زندان رفته و همراه را در حال غزلخوانی و گله از فراق یار می‌یابد. احوال او را به سایات‌خان گزارش می‌دهد سایات‌خان خود به دیدار همراه می‌رود و با غزلهای عاشقانه او دلش نرم شده و دستور می‌دهد که او را به قصر بیاورند. در آنجا دوباره به عیش و عشرت مشغول می‌شوند.

بعد از چند روز سایات‌خان تصمیم می‌گیرد که پدر همراه را به سرزمین خود بازگرداند تا به کارهای سرزمینش رسیدگی کند. همراه هم موافقت خود را اعلام می‌دارد. پدر همراه را می‌آورند و او همراه را به سایات‌خان سپرده، به سرزمین خود باز می‌گردد.

همراه و سایات‌خان هم مشغول عیش و گردش و سیاحت در باغ می‌شوند.

روزی همراه به هنگام گردش در باغ، با دیدن اردک‌هایی که در آب شنا می‌کنند غزلی می‌خواند و در آن بناگاه نام سروناز را می‌آورد. سایات‌خان به همراه می‌گوید که تو باید معشوقه‌ای در سرزمین خود داشته باشی که نام سروناز را آورده‌ای و عصبانی می‌شود. اما همراه قسم می‌خورد که گمان او اشتباه است و با خواندن غزلی دل سایات را به دست می‌آورد.

روزها سپری می‌شوند تا اینکه روزی دو سوار آمده، به سایات‌خان خبر می‌دهند که پدرش می‌خواهد او را به همسری یکی از ازبکان درآورد. سایات‌خان جامی از طلا به عنوان مزدگانی به سواران می‌دهد. این خبر به گوش همراه می‌رسد. همراه از این کار سایات‌خان عصبانی شده و از باغ بیرون می‌رود. سایات به دنبال او رفته و پس از کشمکش بسیار، همراه را با خود می‌آورد.

شبى همراه با فریاد، ناگهان از خواب بیدار می‌شود. وقتی سایات علت فریادش را می‌پرسد، همراه در جواب وی می‌گوید: «من از پدرم سه ماه مهلت گرفته بودم و هم اکنون سه سال سپری شده است و باید به سرزمینم باز گردم».

سایات‌خان هم تصمیم می‌گیرد که با همراه برود. به خاطر همین، به بهانه شکار از قصر بیرون رفته و هنگام مستی کنیزان از آنجا می‌گریزند. در این حین یکی از کنیزان که نیمه‌مست است متوجه موضوع شده و آن را به گوش محمدخان پدر سایات می‌رساند. محمدخان یکی از سردارانش را به نام محمدسویون (تلفظ ترکمنی محمدحسین است) را با چهل نفر به دنبال آنها می‌فرستد. سایات‌خان و همراه در راه به کوهی می‌رسند. وقتی سیاهی سواران را می‌بینند، همراه به گریه افتاده و می‌گوید: «یا باید فرار کنیم یا بجنگیم».

آخر سر تصمیم می‌گیرند که بجنگند و بر بالای بلندی می‌ایستند. سردار شاه، محمدسویون آنها را می‌بیند و به سپاهیان می‌گوید: «هر چه باشد آنها فرزند پادشاه هستند. شما بایستید تا من با آنها حرف بزنم.» پیش آنها می‌رود.

محمدسویون به سایات‌خان می‌گوید: «بیا برگردیم. من پدرت را راضی می‌کنم که از گناه تو بگذرد.» سایات‌خان ابتدا به او التماس می‌کند که وی را پیش پدرش نبرد و خوبی‌هایی را که در حق او کرده یادآور می‌شود. محمد سردار دلش به حال آنها می‌سوزد و اجازه می‌دهد که بروند و خود به نزد محمدخان برمی‌گردد و می‌گوید که آنها را نیافته است.

سایات و همراه به راه خود ادامه می‌دهند تا اینکه در راه طوفانی به پا می‌شود و آنها از اسب به زیر می‌آیند و همراه، با خداوند راز و نیاز می‌کند و هوا آرام می‌شود. پس از صاف شدن هوا گروهی آدمخوار موسوم به برزنگی آمده و آنها را دستگیر کرده و به قلعه خود می‌برند.

برزنگی‌ها جلاد را صدا می‌کنند تا همراه را کشته و کبابی درست کنند. سایات را به خاطر زیبایش زنده می‌گذارند تا در مجلس آنها به عنوان ساقی خدمت کند. همراه و سایات با گریه از هم خداحافظی می‌کنند و جلاد، همراه را برای کشتن می‌برد و دست و پایش را می‌بندد و کارد بر گلویش می‌گذارد، اما با دیدن جمال او اصل و نسبش را می‌پرسد و همراه می‌گوید نامش همراه و اهل آذربایجان است. جلاد با شنیدن این حرف دست و پای همراه را باز می‌کند و همراه از این کار جلاد متحیر می‌شود.

جلاد داستان خود را برای همراه اینچنین تعریف می‌کند: آنها چند نفر بودند که از طرف سروناز مأمور شده بودند تا همراه را ببابند که به دست برزنگی‌ها می‌افتند و آنها شش نفر از دوستانش را کباب کرده و می‌خورند و او را نیز اسیر نگه می‌دارند. آن دو با هم دست می‌دهند اسم آن جوانمرد، عاشق‌نیاز بود. وی به دروغ به برزنگی‌ها می‌گوید: «همراه بسیار لاغر است و باید کمی چاق شود.» با این بهانه، برزنگی‌ها را از خوردن همراه منصرف می‌کند و سپس همه آنها را به شکار می‌فرستد و تا آمدنشان شراب را به ماده بیهوشی می‌آمیزد.

پس از آنکه برزنگی‌ها آمدند و مست شدند، همه آنها را می‌کشند و به سمت آذربایجان به راه می‌افتند. در بین راه عاشق‌نیاز از دنیا می‌رود و آنها او را دفن می‌کنند و به راه خود ادامه می‌دهند.

همراه و سایات در آسمان درناهایی را می‌بینند که به سمت آذربایجان می‌روند. همراه به یاد سروناز افتاده و از آنها سلام می‌فرستد. سایات به وی بدگمان می‌شود؛ اما همراه به او می‌گوید که اشتباه می‌کند؛ خنجری را به دستش می‌دهد و می‌گوید که او را بکشد بسی بهتر است تا اینکه به او بدبین شده و به وی نگاه بد بکنند. سایات قانع شده و به راه خود ادامه می‌دهند.

در بین راه به جایی می‌رسند که گردن‌بند سروناز پاره شده بود. همراه با دیدن این مکان شروع به گریه کردن می‌کند و سایات با نگرانی علت گریه او را می‌پرسد. وی می‌گوید که به یاد سروناز افتاده است. سایات می‌فهمد که همراه، یار دیگری دارد و به همراه می‌گوید: «تو خیلی دروغگو هستی!» سپس سایات در ضمن شعری خودش را نصیحت می‌کند که از یار بی‌وفا دست بردارد. به همراه می‌گوید: «خداحافظ!» و باز می‌گردد. همراه می‌ایستد و فاصله بینشان بیشتر و بیشتر می‌شود تا اینکه تنها سیاهی از سایات دیده می‌شود. همراه با آوازی از سایات می‌خواهد که بازگردد؛ اما دیگر سایه سایات هم دیده نمی‌شود. همراه به دنبال سایات به راه می‌افتد.

سایات بعد از جدایی از همراه بر بالای بلندی می‌رود و روستای ترکمن‌نشینی را می‌بیند و به آنجا می‌رود. مردان آن ایل به استقبالش می‌روند؛ هنگام پیاده شدن از اسب، کلاه سایات از سرش می‌افتد و آنها می‌فهمند که سایات دختر است نه پسر. به همین خاطر زنان و دختران ایل به استقبالش می‌آیند و او را در خانه‌ای مهمان می‌کنند.

همراه که به دنبال سایات روان شده است، با دیدن چند پسر بچه از آنها سراغ سایات را می‌گیرد و آنها می‌گویند: «امشب در روستا عروسی است و رفت و آمد زیاد. ما نمی‌دانیم که سایات نامی آمده یا نه؟»

همراه به آنها پولی می‌دهد و بچه‌ها او را به مجلس عروسی می‌برند. در آنجا از او علت آمدنش را به آن عروسی می‌پرسند و او می‌گوید که به دنبال یارش می‌گردد. همراه نشانی سایات را به آنها می‌دهد. در این بین چندین زن آمده و به بهانه بی‌حرمتی به مهمانشان قصد زدن همراه را می‌کنند، اما با دیدن چهره همراه از هوش می‌روند. بالاخره همراه به یکی از زنان انگشتی طلا و روسری اطلس و مقداری طلا می‌دهد و از او می‌خواهد که سایات را از خانه بیرون آورد. آن زن با هزار التماس سایات را از خانه بیرون می‌آورد.

همراه سایات را با خواندن ترانه‌ای و التماس‌های زیادی شاد می‌کند و آنها با بدرقه صاحب مجلس به راه می‌افتند.

آن دو به سرزمین آذربایجان می‌رسند. همراه با دیدن سرزمین خود به وجد می‌آید و شعری می‌سراید و در آن باز یادی از سروناز می‌کند. سایات غمگین می‌شود، اما به روی خود نیاورده و به راه خود ادامه می‌دهد.

از طرف دیگر سروناز خواب می‌بیند که همراه شاهینی به دست دارد؛ از خواب بیدار می‌شود و می‌فهمد که سایات‌خان را هم با خود آورده است. در همان لحظه صدای درناها را می‌شنود و سروناز خطاب به درناها سخن می‌گوید. در همان حال همراه به صورت ناشناس آمده و به سروناز خبر

آمدن همراه و مهمان شدن او را در باغش می‌دهد. سروناز دستور می‌دهد که به این پیک چیزی بدهند.

اما همراه نمی‌پذیرد و شعری در وصف سروناز می‌خواند و سروناز می‌فهمد که وی همان معشوق وی است، کلاه از سر همراه برمی‌دارد و همدیگر را در آغوش گرفته، بیهوش می‌شوند. بعد از هوشیاری، سروناز از همراه می‌پرسد که آیا سایات را با خود آورده است یا نه؟ همراه می‌گوید که نتوانسته است او را با خود بیاورد! سپس سروناز می‌پرسد که: «آیا از اینکه او را با خود نیاوردی خوشحالی یا نه؟» همراه در جواب می‌گوید که برای خودم ناراحت‌م و برای ناموسم نه! سرانجام همراه می‌گوید که: «او را با خودم آوردم، پس به استقبالش برو».

سروناز با لباسی آراسته و زیبا به استقبال سایات می‌رود و از زیبایی او متحیر می‌شود. سروناز به گرمی از سایات استقبال می‌کند. همراه در میان آن دو قرار گرفته و ترانه‌ای در وصف هر دو می‌خواند.

آوازه زیبایی سایات در همه جا می‌پیچد. یکی از خانهای آن اطراف، وصف زیبایی او را شنیده پیکی به همراه می‌فرستد که: «سایات شایسته ماست، او را به قصر ما بفرست.» سایات گوش و بینی قاصد را می‌برد و او را باز می‌گرداند. سپس آن سه سوار بر اسب شده و به قصر همان خان می‌روند. سایات از او می‌خواهد که دست از وی بردارد و گرنه او را خواهند کشت. خان از هیبت آن سه سوار ترسیده و تسلیم گفته آنها می‌شود.

محمدخان که به دنبال دختر خود به آذربایجان آمده است، در راه با شاه بلخ مصادف می‌شود و به گمان اینکه آنها دشمن هستند، با آنها به جنگ می‌پردازد؛ همراه، سروناز و سایات هم که در آن نزدیکی هستند به کمک آنها می‌شتابند.

محمدخان دستور می‌دهد که بعد از جنگ آن سه نفر را بیاورند تا ببیند که آنها چه کسانی هستند؟ شاه آن سه سوار را شناخته و از گناهشان می‌گذرد و از دخترش، سایات‌خان می‌خواهد که به کشور خود بازگردد. سایات در جواب پدر می‌گوید: «من با چه رویی برگردم!»

گفتگویی بین دختر و پدر شروع می‌شود. سرانجام آنها با پادشاه به شهر قیزیل آما رفته و با رضایت پدر سایات و همراه هفت شبانه‌روز به جشن و شادی می‌پردازند.

آذربایجان

گِل کؤنگلوم گیده لی آذربایجانا
 گلشن باغ لاری نینگ باری بار باری
 کؤنگلوم ایستار آذربایجان ایلی نی
 مغان داغ لاری نینگ قاری بار قاری

سارغاریبان قیزیل مینگزیم سولوپدیر
 هر بیر گونوم مینینگ مونگ ییل بولوپدیر
 دییدی لر سهودیگینگ دلگیر بولوپدیر
 مگر بیزدن غیر یاری بار یاری!؟

اجل یتیشمه یین کفن بیچیلمز
 رخصت بریلمه یین شراب ایچیلمز
 قولوم یتیشمه یین بندی آچیلماز
 مگر آق گؤگسونینگ ناری بار ناری

قارلار اریمه ییدیر آلا داغ لاردا
 بیلبلیل لر سائر اشار سول و ساغ لاردا
 سایه سینا گون دوشمه یین باغ لاردا
 شوندا بیلبلیل لرینگ زاری بار زاری

آجیغلانیپ چکدینگ یوزه پردانی
 الایم دان خوب چکیلمیش گرده نی
 عاشق همراه چاغیر شاه مردانی
 اون بیر اوغلی بیلن پیری بار پیری

ترجمه:

بیا ای دل من تا به آذربایجان برویم
 که درختان گلشن آنجا پرثمر است
 دل من هوای ایل آذربایجان را در سر دارد
 و کوههای پر برف مغان.

چهره گلگونم زرد گشته
 و هر روزم به سان هزار سال
 گفتند که معشوقت دلگیر شده است
 شاید که جز من یاری دیگر دارد!

اگر مرگ فرا نرسد برای کسی کفن نمی‌دوزند
 و بی‌رخصت شراب خورده نمی‌شود
 اگر دست پیش نبرم، بند آن گشاده نخواهد شد
 تو گویی یار اناری است رسیده.

برف کوههای الوان هنوز آب نشده
 و بلبلان در چپ و راست نغمه‌سرای می‌کنند
 در باغ‌هایی که سایه آن آفتاب ندیده
 بلبلان نوا سر می‌دهند

خشم گرفت و بر چهره‌اش پرده کشید
 خداوند گردنش را چه زیبا آفریده!
 عاشق همراه، شاهمردان را صدا بزن
 به همراه یازده پسر و پیرش پیامبر..

● شهروز آق‌آتابای

فضولی نین فارسجا دیوانینا دائر یئنی تدقیقات: «فضولی نین فارسجا دیوانی: لینقو-پوتتیک اؤزلیکلر»

شفق علی بیگلی

شرقدہ شعر دیلی نین بؤیوک اوستادی کیمی مشهور اولان محمد فضولی، آنا دیلیندن باشقا عرب و فارس دیلرینده ده گؤزل اثرلر یاراتمیشدیر. فضولی نظمینی نفیس لیگی شاعرین فارسجا دیوانیندا دا اؤزونو بوتون پارلاقلیغی ایله گؤستریر. بیر سیرا عالمیر بو دیوان حقیقده قیمتی فکرلر سؤیله میس، تدقیقاتلار آپارمیشلار.

شفق علی بیگلی نین «فضولی نین فارسجا دیوانی: لینقو-پوتتیک اؤزلیکلر» ادلی کتابی بونلاردان فرقلی بیر ایشدیر. تدقیقاتدا ایلك دفعه اولاراق فضولی نین فارسجا دیوانی دیل و اسلوب باخیمدان آراشدیریلیر. مؤلف فارسجا دیوانین دیل خصوصیتلرینی تدقیق ائتمکله، فضولی فارسجاسی نین ان درین قاتلارینی و اینجه لیکلرینی ایشیقلا ندیرمیشدیر. تدقیقاتدا دیوانین دیلی هم فوننتیک، هم لئکسیک، نحو، هم ده قراماتیک جهتدن اطرافلی تدقیق اولونموشدور.

شاعرین فردی اسلوبونون اساسیندا دۇران هر بیر مقام تدقیقاتچی طرفیندن دقتله آراشدیریلیب، هئچ بیر مقام نظریندن قاچما ییب. مثلاً، تدقیقاتچی شاعرین اؤز تخلصو ایله یاناشی اؤزونون دستخط صفتلری، لقب و ایشلتدیگی تشبیهلری تدقیق ائتمکله، سانکی فضولی نین «من کیمم؟» سوالی نین جوابینی اچیقلا ییر.

تدقیقاتدا ایلك دفعه اولاراق فارسجا دیوان پسیکو-لینقوستیک جهتدن تحلیل اولونور. فارسجا دیوانین دیلی یالنیز لینقوستیک اسلوبیات باخیمین دان دئییل، هم ده ادبی-ائستتیک، تاریخی، پسیکولوژیک باخیمدان آراشدیریلیر.

مؤلف، دیواندا دیل، اسلوب و پسیکولوژیک باخیمدان اوچ مقامی وورغولاییر: نفیس دیل ساده لیگی، بنزرسیز تکرارلار سیستمی، پوتتیک تواضعکارلیقلا غرور وحدتی.

فضولی فارسجا دیوانین مقدمه سینده سۆزدن دانیشارکن سۆزله باغلی، سانکی بیر فکر زنجیرینی تقدیم ائتمیش اولور.

تدقیقاتچی دیوانداکی فارس دیللی شعر عنعنه لرینی بوتون نفیس لیگی ایله تقدیم انده بیلیمیشدیر. تدقیقاتدا فضولی نین فارسجا دیوانی دیل و اسلوب باخیمیندان یئری گلدیکجه هم فارس دیللی کلاسیک اثرلرله، هم ده شاعرین آنا دیلینده کی دیوانی ایله مقایسه اولونور. مؤلف قید ائدیر کی، فضولی نین فارسجا دیوانی ایله تورکجه دیوانی آراسیندا واحد دنیادویومونون خصوصیتلری ایله شرطلنن و پوئتیک اسلوبون چئشیدلی سویه لرینده اؤزونو گؤسترن عمومی مقاملار آیدین شکیلده ایزلنیر .

کتابین ۱-جی فصلی «فضولی نین فارسجا دیوانی نین آهنگی» آدلانیر. بو فصل دؤرد بؤلمه دن، اوچ بنددن عبارتدیر. فصلده فونو-پوئتیک حادثه لر، دیوانین قافیه سیستمی و عروض، دیوانداکی تکرارلار سیستمی، تۆرمه لر و فارس-عرب ایکی دیللی لیگی کیمی مسئله لر تدقیق اولونور. دیوانین آهنگینه تأثیر ائدن هر بیر مقام منطقی آردیجیلیقلا آچیقلا نیر.

بو فصلده دیواندا سسلرین یاراتدیغی، فارس دیلینه مخصوص فونو-پوئتیک حادثه لر دن، تکرارین بوتون تأثیرلریندن، عینی کؤکدن یارانان تۆرمه لرین رنگارنگ لیگیندن شاعرین مهارتله استفاده ائتمه سی، ژانر و موضوعا اویغون عروض بحرلرینه، عرب دیلی نین عظمتینی داشییان فارس-عرب ایکی دیللی لیگینه مراجعتی اوغورلو مثاللارلا تقدیم اولونور و اوخوجونو قانع ائدیر.

«ملمع» آدلانان، فارس-عرب ایکی دیللی لیگیندن بحث ائدن سونونجو بؤلمه اوزرینده دورماق ضروریدیر. مؤلف چوخ دوزگون اولاراق ایکی دیللی لیگین، یعنی ملمعین اجتماعی دیلچیلیگین ماراقلی بؤلمه لریندن اولماسینی قید ائدیر. معلومدور کی، محض آذربایجانلی ادیبلر بیر نئچه دیلده یازان مؤلفلر اولموشلار. ملمع هر بیر دؤر اوچون آکتوال دیلچی لیک پروبلنلریندن بیریدیر. ایکی دیللی لیک شرق ادبیاتیندا دا گئنیش یاییلمیش دیل حادثه دیر. فارس-عرب، فارس-تورک، عرب-تورک ملمعی شکلینده کلاسیک شعر اسلوبوندا چوخ یاییلمیشدیر.

مؤلف بو فصلده دیوانین آهنگینه تأثیر ائدن اساس آپاریجی خصوصیتلری بیر چوخ مثاللارلا معینلشدیره بیلیمیشدیر.

تدقیقاتین ۲-جی فصلی «لنکسیک اسلوبی واسطه لر» آدلانیر. فصل یئددی بؤلمه دن، آلتی بنددن عبارتدیر. ایکینجی فصل تحقیقین ان گئنیش حصه سیدیر. بو فصلده فارس دیللی شعر نحوی نین خصوصیتلری، دیوانداکی مجازی سۆزلرین معنایی-اسلوبی امکاملاری، اصطلاحلار، تعبیرلر، مترادف،

و متضادلارین اسلوبی خصوصیتلری، آیینما سؤزلر تدقیق اولونور. مؤلف ایزلی سوردوگو مدعالاری دیلچی لیک باخیمیندان کفایت قدر اساسلاندیرا بیلیمیشدیر.

بو فصلده لئکسیک بۆلمهلردن بحث اولونور. همین بۆلمهلر ادبیات شناسلیق باخیمیندان دا تدقیق اولونور.

شعرین نحوی اؤزونده مختلف دۆزلرین مۇهرونو داشییر. فارس دیللی شعرده ده مختلف دۆزلر، اسلوبلار اوچون کاراکتئریک سؤزلر و خصوصیتلر واردیر. بونونلا علاقه دار، قید ائتمک ایستردیک کی، تدقیقاتچی فارسجا دیواندا اؤز دؤرونون مۇهرونو داشییان تورک منشالی سؤزلری زنگین مثاللارلا تقدیم ائده بیلیمیشدیر بئله سؤزلردن بیرى «الغار» (ایلقار) سؤزودور. مؤلف گؤستریر کی، «چاپاراق»، «آت چاپما»، «هجوم»، «باسقین» معناسی داشییان بو سؤز دیواندا سونونجو معنادا ایشلنیر:

همیشه در حذر آنکه کی نماید خیل

مدام از آن متوهم که کی رسد الغار

(همیشه قورخودادیر کی، قوشون نه وقت گؤرونر؟ / همیشه قورخوسو اونداندیر کی، باسقین اولار.)

فصلین نتیجه سیندن معلوم اولور کی، شاعرین فردی اسلوبونو معین لشدیرمک اوچون پوئتیك متنین لینقو-پوئتیك آنالیزی، لغت ترکیبی نین نحوی و اسلوبی تحلیللی ضروریدیر.

تحقیقین ۳-جو فصلی «قراماتیک اسلوبی مقاملار» آدلانیر. بو فصلده اسلوبی جهتدن سجهوی اولان مورفولوژیک و سینتاکتیك بۆلمهلر تدقیق اولونور. تدقیقاتدا مختلف نطق حصهلرینی احاطه ائدن و دیوان اوچون سجهوی اولان مرکب سؤزلره داها چوخ یئر وئرلییر. تدقیقاتچی بو فاكتی هیند اسلوبوندان خبر وئرن عنصر کیمی قیمتلندیریر .

تدقیقاتچی اسملر آراسیندا جانلیلارین و بدن عضو آدلاری نین، صفتده ایسه رنگ آدلاری نین اسلوبی جهتدن فرقلمه سی قناعتینه گلیر کی، بونونلا دا تام راضیلاشماق اولار. سونونجو اوزرینده دورماق لازمدیر. تدقیقاتچی عمومیتله صفتلری دئییل، دیواندا اساس بدعی-اسلوبو مقاملار داشییان، رنگ آدلارینی بیلدیرن صفتلری اطرافلی آراشدیریر. تدقیقاتچی دیواندا ساده لیکدن دوغان چوخ اینجه و نفیس مقاملاری توتا بیلیمیشدیر. مثلاً، فضولی نین عادی «اتک» سؤزونو «گول رنگلی»، یعنی «قیرمیزی» صفتی ایله ایشلمه سی سون درجه پوئتیك بیر مضمون یارادیر:

هر كجا دامن گلرنگ كشىدى اى گل
گشت برگ گلى از خون سرشكم هر خشت

(ائى گول، سنین گول رنگلى اتگین هارادا سوروندوسه / اورادا هر کرپیچ منیم قانلى گۇزباشیمدان
دۇنوب، گول يارباغى اولدو.)

بو فصلین بۇلمه لرینده سۇز بیرلشمه لرى، اضاقت ترکیبلى مجازى افاده لر، بلاغى سۇال جمله لرى
تدقیق اولونور. چونكى محض بونلار دیواندا اسلوبى جهتدن ماراقلی و سجهیه وى اولان سینتاکتیک
حادثه لر دیر. کنایه وى سۇز بیرلشمه لرى، اضاقت بیرلشمه لرى، ائله جه ده «و» باغلايیجیلی سۇز
بیرلشمه لرى، شاعرانه لیگی ایله سئچیلن بلیغ سۇال جمله لرى معین تصنیفات اساسیندا، ماراقلی
شعر نمونه لرى ایله تقدیم اولونور.

کتابین سونونجو فصلی «دیوانین پوئتیک و لینگو-پسیخولوژیک مقاملاری» آدلانیر. بو فصل اوج
بۇلمه دن عبارت دیر. بورادا یثنی سۇز، یثنی باخیش آیدین دویولماقدادیر. تدقیقاتچی قید ائدیر کی،
دیوانین پوئتیک اؤزلیکلری ایله باناشی لینگو-پسیخولوژیک اؤزلیکلری ده ماراق دوغورور.

* * *

حقیقینده بحث ائتدیگیمیز شفق علی بیگلی نین «فضولی نین فارسجا دیوانی: لینگو-پوئتیک اؤزلیکلر»
کتابی فضولی نین شعر دیلی نین، شاعرین اسلوبی اؤزلیکلری نین تدقیقی ساحه سینده یثنی بیر
آددیم دیر. مؤلف اثرین بدیعی قورولوشوندا سجهیه وى اولان اؤزلیکلری زنگین مثاللار و علمی
شرح لرله تقدیم ائده بیلمیش دیر.

● وارلىق

کتاب تانیتمی

* کامل لیک زیروه سی - جواد هیئت

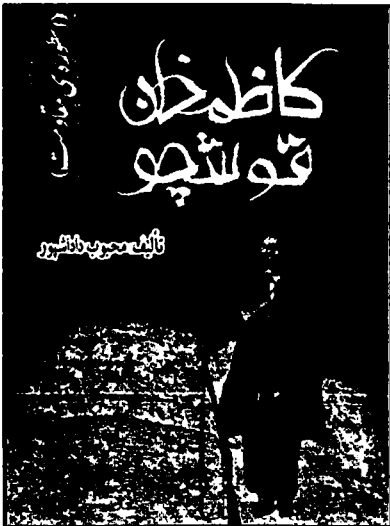
بو کتاب مقاله لر توپلوسودور و کنچن ایل باکیدا لاتین الفباسیله ۳۷۶ صفحه ده «آذرنشر» طرفیندن چاپ و نشر اولونموتدور.

مقاله لرین مهم حصه سی وقنیه دوکتور جواد هیئت طرفیندن «وارلیق» درگسینده و یا دیگر مطبوعات اورقانلاریندا باسیلمیشدیر. بیر حصه سی ده انون حقینده و «وارلیق» درگیسی باره ده مختلف عالم بازیچیلاریمیز طرفیندن قلمه آلمیشدیر. کتابین سونونا دا دوکتور هیئت و وارلیق باره ده سؤیلنیلن شعرلر درج اندلمیش، اوندان سونرا دوکتور هیئتین اثرلری نین فهرستی (بیبلوقرافیسی) وئرلمیشدیر.

* قیزیل غزللر، رحیم اسداللهی (درویش). تبریز، انتشارات ندای شمس

* کاظم خان قوشچو، اسطوره مقاومت - محبوب داداش پور. ارومیه، انتشارات باز

تۇرپاق دا يانماسين!

بىر غريب اۆلندە وطندىن اوزاق
 وطندىن بىر اۆج تۇرپاق ايستەدى
 اوزونو، مزارين ياسديغى كيمي
 وطن تۇرپاغينا قويماق ايستەدى

تۇرپاق كى، تۇرپاقدىر، بو نەدىر بئله؟
 اۇ، دۇغما يوردوندىن نە اۇموردو؟ نە؟
 ذرەدە كوتلەنين خاصىتتىندىن
 بىر چاره اۇموردو غربت دردىنە

ايستردى دنسین كى، آنا تۇرپاقتا
 اۆلو اجدادىنين جان يادداشى وار
 عصرلر اوزونو، وطن اوغروندا
 شهيدلر نسلينين قان يادداشى وار

ای وطن عاشقى، مین رحمت سنە!
 وطن سیز چکمه دین سۇن نفسینی
 قۇوشدون آلاھا، سن، وطن دئیە
 اوزاقدان آلدیم اۇ دۇغما سسىنی

قۇى وطن تۇرپاغى دورسون يثرىندە
 سربىستجه ياشاسين اۆز عالميندە
 نە اۆلار بىر اۆج تۇرپاق اۆلاندا
 قۇى، اۇ دا، يانماسين غربت غمىندە

يورد سئوگىسى

يازىرلار: بىر دستە ماوى گۇيرچىن
بىر ياشىل اوزماندا يورد سالمىشىدىلار
آجىلى-شىرىنلى گونلر گۇررکن
دۇق آلىپ، فرحله ياشامىشىدىلار

ھاردانسا اوزمانا اۇد دوشدو بىردن
توستوسو گۇيلره اۇجالدى يئردن

آمانسىز آتشدە يانيردى اوزمان
آلۇولار دىل آچىپ شعلەلنىردى
ھردن دە، دەشتلى يانغىن اوستونە
بولودسوز سەمادان شئە چىلنىردى

مىن آلقىش! اۇ دىلسىز گۇيرچىنلره
شعورسوز، عاغىلسىز گۇيرچىنلره

اۇچارکن اۇزونو سويا چىربارق
ساحلدىن ھنى قالخىر، ھنى ائنىردىلر
آتشدە قۇورولان اوزمان اوستوندە
اىسلانمىش قانادلا سىلكنىردىلر

قۇى بو بىر درس اولسون دويان باشلارا
شعورلو، عاغىللى وطنداشلارا

• كرىم مشروطەچى (سۇنمز)

شعر و شاعر

۱

شعر قلمى اۋزو گرک ائل اولسون
شاعیر سۋزو دىلسىزلره دىل اولسون
كسكىن قىلىنچ اولسون، باسغىن سئل اولسون
اولماسىن كى يارىن تئلىن داراماق
آخماق اولوب، اوردا كۋنول آراماق

۲

اولوب هاچاق توكلر ايچره بىر اورك؟!
او دا مىندن آبرى اۋزگه ده دىمك
سول دۋشده دىر اورك اولسون دا گرک
آما دىئىر: يار ساچىنى تۋك آرا
كۋنلوم اوردا ياتىب ياواشجا دارا!

۳

قوشما اۋدور ايگىدىلكلر ياراتسىن
يازىقلىغى، عجزى قۇوسون چىخارتسىن
ائلده ياخشى انسانلىغى اۋياتسىن
ائلر ايچره يايىسىن سئوگى، محبّت
دوغرو سئوگى، يعنى دۋغرو سعادت

۴

يانماسا هر شاعر دۋغما يوردونا
يوردونداكى چۈرك حرامدىر اۋنا
نه ياخشىدىر عۋمرو چاتا تئز سونا
شاعر اولسون گرک ائلده اوزو آغ
دائم دىرلىسىن اولورسا هاچاغ

۵

گرک دىئىل شاعر چتىن سۋز سئچه
يار نازى چكهرك يالان آند ايچه
يالاندان يار يانىندا جاندان كئچه
شاعر اۋدور جان قۇيا ائل يولوندا
تورپاق، كولتور، وارلىغى دىل يولوندا

۶

شاعر سۋزو دادلى اولار ائتكىلى
ياخشى معنالارلا بارىنار ائلى
پارلايار ائل ايچره دوغما اۋز دىلى
يازماز اۋزگه دىلده اۋزو بىروۋز
اۋز ائلىنده اۋلا سۋزو بىروۋز

۷

ساوالانام دوغما ائله باغلى يام
ائلده دوغما شىرىن دىله باغلى يام
بىلمىرم كى كىمدن گىله باغلى يام
اۋز ائلىمدن گئنه گىلهم وار منىم
همدىلىمدن دنىام اولوب دار منىم

*

من ده ساوالانام ائلىمه باغلى
آنامىن بطنىندن دىلىمه باغلى
ائلىمدن آلмышام دويغونو، عاغلى
عاغىل، كمال نه وار ائلىمىزدە دىر
ائل وارلىغى دوغما دىلىمىزدە دىر

• ح.م. (ساوالان)

* بىر باشقا شعرىمده بئله بىر بند وار.

انسان

من ھم دنيايا حاکم، ھم ترک دنيايام...
 ھم آچيق بير کتابه، ھم يوزولماز رۇيايام.
 ھم کۆرپه تک گوناھسىز، ھم گوناھدا بۇغولدوم،
 من گوناھدان يارانديم، من گوناھسىز دۇغولدوم.
 دنيا مندن خىرسىز، من دنيادا ساييلديم،
 يارى عۇمروم يوخولو، يارىسيندا آييلديم!
 ايچمەدیم سرخوش اولدوم، ايچدیم دنيانى گۇردوم،
 تلخکلره آغلادیم، أهیل شاهلارا گولدوم.
 من سارايلا بىزگى، من زندانلار دوشکونو...
 بو بئش گونلوک دنيانين قتل-غارت اوچ گونو.
 نَفْسِمْ نَسْلِيمَه زَلِي، نَفْسِمْ دَرْدَلَرِيْم اَزَلِي!..
 ديوزئن چَللگيندن نَفْسِمْ گولونچ، مزه لِي.
 حياتيم کشمکشلی، حیات يولوم يۇروجو،
 من انسانام - مقدس، من انسانام - بيرتيچي!..

* * *

تبريز

آنام سنين،
 من آنامين
 قوجاغيندا دوغولدوم...
 من آنامين،
 سنسه منيم
 گۆزلريمده داغ اولدون!
 اورگيمده داغ اولدون،
 آي وطن!..

باعشين ائوى بيخيلسين،
 سۇنسۇن چىراغى!...
 سن منە اورك داغى،
 من سە سنە گۆز داغى...
 گل باغئەلە ووروشاق،
 قوۋوشاق!
 حسرتى ياندىراق بد روح كىمى،
 لغتيمىزدن سىلك!
 ياراداق،
 داغ اوستونە داغ گلک!
 ساوالان اوستونە قوياق شاهداغى -
 ائوئىستىدن اوجا اولاق،
 اوجالاق!
 هامىمىز بىر جان، بىر بدن
 آى وطن!

* * *

بىر گول

بىر گولون آچماسى ايله،
 باھار اولمور، دئىيرلر.
 سن گلدىن - باھار اولدو،
 جنت اولدو بو يئرلر!...
 مات قالمىشام بو سرە،
 سن كى، بىرجه دنەسن!
 گولوم بىر گول ايله دە
 باھار اولور، دئىەسن!...

آذربايجانيم

هۇرولموش سوموگوم تۇرتميش قانيم،
سن منيم سلطانييم، سن منيم خانيم.
اودلو باي بابامسان اودلار يوردوسان،
جانيمدان اوستونسن آذربايجانيم!

دوروملو داغلارين باش-باشا چاتميش،
كئچميشين اورماندير آرتلر ياتميش،
گون سندن پارلاييب گول سنده باتميش،
سن آيسان، گونشسن آذربايجانيم!

بیر یانار چیراقسان بوتون دنیايا،
مقدس اوچاقسان، قال یانا-یانا،
دیلکلر باغلاری قالار ویرانا،
بیر لحظه سن سؤنسن، آذربايجانيم!

اۇلادین قوشچولو حرمتین بسلر،
هر ياندا اولارسا، تک سنى سسلر،
دۇنرکن قوچاقلار ایستی نفسلر،
هر یانا سن دۇنسن، آذربايجانيم

درگذشت پروفیسور دکتر احسان دوغراماجی

پروفیسور دکتر «احسان دوغراماجی» در تاریخ ۲۵ فوریه ۲۰۱۰ (۶ اسفند ۱۳۸۸) در بیمارستان دانشگاه حاجت تپه بدلیل نارسایی چندگانه ارگانهای بدن، در سن ۹۵ سالگی بدرود حیات گفت.

«احسان دوغراماجی» در سال ۱۹۱۵ در شهر اربیل عراق، در خانواده‌ای اصیل از ترکمنان عراق (ترکان آذری) متولد گردید. پدر او، علی پاشا دوغراماجی‌زاده، شهردار وقت اربیل بود. احسان، تحصیلات ابتدایی خود را در «مکتب ابتدائیه» اربیل که تدریس در آن به زبان ترکی انجام می‌شد به پایان رسانده، تحصیلات متوسطه را در کالج آمریکایی بیروت گذراند. سپس در سال ۱۹۳۸ از دانشکده پزشکی دانشگاه استانبول فارغ التحصیل و دوره تخصصی خود را در رشته بهداشت و بیماریهای کودکان (پدیاتری) در بیمارستان نمونه آنکارا و دانشگاه هاروارد گذراند. وی سپس در مراکز طبی وابسته به دانشگاههای بوستون و واشنگتن تحقیقات علمی خود را ادامه داد.

احسان دوغراماجی، از سال ۱۹۴۷ فعالیت آکادمیک خود را در دانشگاه آنکارا ادامه داد و در سال ۱۹۵۴ در همین دانشگاه درجه پروفیسوری را اخذ نمود. سپس در سمتهای رئیس دانشگاه آنکارا، رئیس هیئت مدیره دانشگاه فنی خاورمیانه (Orta Dogu Teknik Üniversitesi) آنکارا و رئیس دانشگاه حاجت‌تپه آنکارا ایفای خدمت کرد.

از دیگر فعالیتهای وی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: تأسیس نخستین مرکز آموزش عالی فیزیوتراپی و توانبخشی ترکیه (۱۹۶۱)، تأسیس نخستین مرکز آموزش عالی پرستاری ترکیه (۱۹۶۱)، تأسیس دانشگاه حاجت‌تپه در آنکارا (۱۹۶۷)، تأسیس دانشگاه بیلکنت در آنکارا (۱۹۸۶) که هم اکنون از دانشگاههای مطرح در سطح جهانی می‌باشد

احسان دوغراماجی، مؤسس سازمان آموزش عالی (Yüksek Öğretim Kurulu) بوده و بین سالهای ۱۹۸۱ تا ۱۹۹۲ ریاست این سازمان را بر عهده داشت. همچنین تا پایان عمر خود، به عنوان رییس هیات متولیان دانشگاه بیلکنت خدمت کرد. وی همچنین ریاست مرکز بین المللی بهداشت و درمان کودکان، ریاست مرکز بهداشت و درمان کودکان ترکیه، ریاست کمیته ملی صندوق کودکان ملل متحد (یونیسف) در ترکیه و ریاست افتخاری مؤسسه بین المللی طب کودکان را نیز در کارنامه پر بار خود داشت.

«احسان دوغراماجی» علاوه بر زبان ترکی به زبانهای انگلیسی، فرانسه، آلمانی، عربی و فارسی نیز مسلط و دارای سه فرزند بود که علی دوغراماجی رئیس فعلی دانشگاه بیلکنت یکی از آنها می‌باشد.

Ədəbiyyat:

1. Əsgər Ramiz. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğət-it- türk" əsəri. Bakı-2008.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild, (XIII-XVI), Bakı,2007.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I I cild, (XVII-XVIII), Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I I I cild(XIX əsr), Bakı, 2007.
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I V cild(XX əsr), Bakı, 2007.
6. N. K. Dmitriev. Qrammatika kumıkskoqo yazıka. Moskva-1940.
7. Nasilov. V. M. Drevne-uyqurskiy yazık- İzdatelstvo Vostocnoy Literaturı Moskva-1963.
8. Rzaeva. Z. İ. Yazık Muxamedə Amani.(Morfoloqiçeskie osobennocsti). AKD. Baku-1975.
9. Mamedov. Y. K. İmya suşestvitelnoe v orxone-eniseyskix pamyatnikax (v sravnenie s Azerbaydjanskim yazıkom) AKD. Baku-1967.
10. Kerimov. A. Slovo brazovatelnie affıksı v pamyatnikov tyurkoyazıcnoy literaturı XIV veka. (na materialax «Xosrov i Şirin», Qulistanbit – turki», Seyfa Saray, «Muxabbat-name» Xorezi.) AKD. Alma-Ata-1979.
11. Rəcəbli.Ə Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı-Nurlan, 2006.
12. Abduraxmonov. F.,Şukurov.Ş. «Uzbek tilinin q tarixiy qramatikası» Taşkent-1973, «Ukituvci»naşriyeti».
13. Niqmatov. X. Q. Funkcionalnaya morfoloqiya tyurkoyazıcnıx pamyatnikov. X1-X11 vv. Taşkent, 1989, «Fan».
14. Qədimalıyeva A. Qazi Bürhanəddin Divanının leksikası. 2008.
15. Hacıeminoğlu N. Karahanlı türkçesi grameri. Ankara, 1996

-*sız*⁴-Qədim türk abidələrində ən məhsuldar şəkilçidir. Göytürk dilində bu şəkilçinin dodaqlanan variantı işlənir. Məsələn: ton “don”-*tonsız* “donsuz”, sub “su”-*subsız* “susuz”, aş “aş”-*aşsız* “aşsız”, tuz “duz”-*tuzsız* “duzsuz”.

M. Kaşğarlının “Divanü lügət-it türk” əsərində də keyfiyyət və əlamətin yoxluğunu bildiren –*arkasız*, *arpasız*, *əssiz* (solğun), *yazuksuz* (günahsız), *tütünsüz* (tüstüsüz) (1,208) və s. nümunələrdə özünü göstərir.

Qədim uyğur mətnlərində də bu şəkilçi geniş şəkildə işlənir. Məs: *biliqsiz*, *yağısız*, *tüpsüz* (köksüz), *menqüsüz* (əbədi günah), *yaruksuz* (ışıqsız) və s. (12, 20).

A.Von Gabainə görə bu şəkilçi –*si/si*-isimdən fel düzəldən şəkilçisi ilə –*z*-feldən isim düzəldən şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir (15,15). Məsələn: *bolumsuz* “layiq olmayan”, *biligsiz*, *keçiksiz* “körpüsüz” (Kutadğu Bilik) və s.

Bu şəkilçi Seyfi Sarainin “Gülüstan bit-türkü” ndə 4 variantda; Xarəzminin “Məhəbbətnamə”sində 2 variantda işlənir. Məsələn: *tilsuz* “dilsiz” (Qütbü “Xosrov və Şirin”); *köksüz* “köksüz” (Seyfi Sarainin “Gülüstan bit-türkü”); *tikansız* “tikansız” (Xarəzminin “Məhəbbətnamə”) və s. (10, 10).

Bu şəkilçi Qazi Bürhanəddin Divanında da çox məhsuldar şəkildə işlənir.

Məs: Qorxum budur *öksüzə* ki, bir qan edə ləlün (14,103).

İnkarlıq bildiren *sız*⁴ şəkilçisi Nəsiminin dilində geniş işlənmə dairəsinə malik olmuşdur.

Adı məhv oldu Nəsiminin, qələm çək hərfiə,

Ey bu dəftədən xəbərsiz, ol bu dəftərdənmidir?

Türk tarixi abidələrində, bədii əsər nümunələrində işlənmiş addan ad düzələn bəzi məhsuldar şəkilçilər üzərində apardığımız bu qısa araşdırmadan belə nəticəyə gəldik ki, bu şəkilçilər türk dillərinin söz yaradıcılığında çox qədim zamanlardan iştirak etmişlər. Bizə bəlli olan ilk yazılı türk abidələri olan VI-VII əsrlərə aid Orxon-Yenisey kitabələrində işlənməyə başlayan bu ad düzəldən şəkilçilər bu günə qədər dildə öz aktivliyini saxlamışdır.

Misallar: O sən görən *mallu dövlətli* kəslər; Möhtac olub bir dinarə arz ilə (Baba bəy Şakir, 4, 56).; Canım atəşli, gözüm yaşlı və sinəm dağlı (Nakam, 4, 56).

-daş, -daş, -diş, -diş- Orxon abidələrində işlənməyən, yalnız Yenisey abidələrində *-daş-* variantında (ka+daş) müşahidə olunan bu şəkilçi Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it türk” əsərində ən məhsuldar şəkilçilərdən biri kimi ortaya çıxır. Onun vasitəsilə əsasən iki növ isim yaranır: a) qohumluq bildirən isimlər: *kadaş* “qohum-qardaş”, *ikdiş* “ana bir qardaş”, *karındaş* “qardaş, eyni bətdən çıxan”, b) mənəvi yaxınlıq, həmrəylik, yerlilik, iştirak bildirən sözlər. Məs: *koldaş* “qoldaş, dost”, *könqüldəş* “sirdaş, könüldəş”, *yerdəş* “həmyerli”, *tüdəş* “həmrəng”, *əmikdəş* “süd qardaşı”, Bu söz “Şühədnamə”də də işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin *-daş-* variantı, Bakı dialektində *-deş-*, Kitabi-Dədə Qorqud” da *-taş-* variantı işlənir. Məs: “Qazan qardaşı Qaragünə”. H. Mirzəzadə bu şəkilçinin yerlik halın əlaməti olan *-da* və *-eş* sözündən yarandığını yazır. O, “sağdiş” sözünü də buraya daxil edir.

Bu şəkilçiyə Qaraxanlı türkcəsində “koldaş”, “yoldaş”, “köngüldəş” (könül dostu) və s. nümunələrdə rast gəlinir (15,15).

Bu şəkilçi Qazi Bürhanəddin Divanında *-daş-* şəklində təsadüf olunur. Divanda bu şəkilçi yalnız bir-iki sözü əhatə edir.

Məs: Hərçənd ki, hər şəmə pərvanə düşər olur,

Yoldaş bizə bu yolda pərvaneyi-eşq olsa (14, 105).

-daş- “...şəkilçisi vasitəsilə yaranmış *-dındaş, yoldaş, sirdaş-* sözləri Nəsiminin və Füzulinin dilində fəal şəkildə işlənir” (2,168).

Taqətim taq oldi vallah keçdi ümrüm ahilə,

Dərdimə dərman bulunmaz, neyləyim, *yoldaşlar?* (Nəsimi) (2.168).

-daş- Bir yarə bu dərdi eylədim faş,

Olmadı mənə bu yolda *yoldaş* (Füzuli)

Nifrət edəcək yarü rəfiq həmsərü *sirdaş* (Zakir, 4, 60); ...öz dindaşlarına zərər yetirmə (Axundov, 4, 60).

Həcc mövsimində onların vətənlərinin torpağına məzhəbdəşlərindən başqa kimsə ayaq basa bilməz (M. F.Axundov, 4, 60).

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən “*dındaş*” və “*məzhəbdəş*” sözləri XIX əsr ədəbi dilində, xüsusilə M. F. Axundzadənin dilində “*dindar*” mənasında çıxış edir” (4, 60).

-daş- ad düzəldən şəkilçi XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Məhəmməd Əmaninin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir. Məs: *sirdaş, qardaş, yoldaş* (9, 8).

Bu şəkilçi Divanda eyni zamanda isimlərə artırılaraq sifətlər də yaratmışdır.

Məs: Soyux nəfəslü şübhə bax, key baxmadı yoldaşuma (14, 102).

-li şəkilçisi iki funksiyada – sözdüzəltmə və qrammatik funksiyalarda çıxış edir, yəni sadə söz köklərinə qoşularaq yeni mənalı söz düzəldir, söz birləşməsində qrammatik şəkilçi kimi yeni forma yaradır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu şəkilçi bir növ 1-ci, və 2-ci funksiya arasında keçid xarakterlidir (20,56).

Nəsiminin dilində bu ad düzəldən şəkilçi vasitəsilə yaranmış “*gizli, vəfali, uğurlu, qayğılı, meyvəli, tozlu, qeyrətli, dövlətli, sulu, gözlü*” və s. kimi sözlər işlənir. Bu şəkilçi Nəsiminin dilində elə düzəltmə isimlər də yaratmışdır ki, bu isimlər Azərbaycan dilinin müasir mərhələsi üçün arxaik sayılır. Məsələn: *tatlu* (dadlı), *tolu* (dolu), *uyxulu* (uyxulu), *yürəkli* (ürəkli) və s.

“*-li* vasitəsilə Nəsiminin dilində obrazlar sistemi, yüzlərlə bədii təyinlər, bədii ifadələr işlənir” (2, 168). Bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış düzəltmə sifətlər Nəsiminin dilində işlənsə də bu günümüz üçün işləkliyini itirmişdir.

Bu *ağulu* şərabı o kim, oldın şərbəti qatil (2, 169).

“*Xumarlı, yazuqlu, ağulu* kimi sözlər Nəsiminin dilində çox işlənməyə də, ondan sonrakı dövrdə XV-XVI əsrlər ədəbi dilində müşahidə edilir. Məs: *dəmirli* (“Vərqa və Gülşə”-XIV), *qızıllu, təmizlu* (Şeyx Şəfi-XV). Məhəmməd Füzuli:

Çox həvəs eyləmə ol şərbətə kim, *ağuludur*.

“*Ağulu*” ən acı şərab, “*yazuqlu*” çox yazıq adam, “*xumarlu*” gözü çox xumarlanan, çox xumar olan mənasındadır.

Bu *duzlu* ləblər ilə kim dutar, sənin ətəgin. (Saib Təbrizi, 3, 3, 137).

Giriz çağrı süpahi-bələvü möhnətdən .

Ümid bağlamalı, *arxalı* hasar azdır. (Qövsü Təbrizi, 3,137).

XVIII əsrin ədəbi-bədii dilində *-li* şəkilçisi iki funksiya yerinə yetirir: 1. Kökə qoşulub yeni sözlər yaradır; 2. Söz birləşmələrində qrammatik şəkilçi kimi forma yaradır (3, 292). Mürəkkəb sözlərdə isə bu şəkilçi bir növ I və II funksiya arasında keçid xarakteri daşıyır. “XVIII əsrdə *-li* şəkilçisi sanki bədii təyinlər, bədii ifadə vasitələri, yaratmaq üçün ən fəal şəkilçi kimi şairlərin əlində qrammatik vasitəyə çevrilmişdir” (3, 292).

Qazılar, bir yara könül vermişəm,

Şirin kəlamı var, xoş zəbanlıdır. (Molla Qasım, 3, 293).

-li şəkilçisi ilə düzələn sözlərin bir qisminin birləşmədə birinci şəxsin təkində şəxs sonluğu ilə tamamlanması Vaqifin üslubu üçün xarakterikdir:

Qaş kaman, kiprikləri qəməlim,

Ağzı şəkər , dodaqları yeməlim. (Vaqif, 3, 294).

Çirkinlik üzünü bürüyəndədir. (Vaqif, 3, 290).

“Sən bilirsən övladsızlıq çox görüb və çox həsrətlər çəküb yüz min dua və sənə ilə səni tapmuşuq” (Şəhriyar, 3, 291).

-lıq⁴- M. Kazım bəy göstərir ki, bu şəkilçi kiçiklik bildirməyən bütün isim və sifətlərə əlavə edilir(4, 57).

Məsələn: Xəstəliyim görməyə ki, gəlməi;

Dəxi məzarıma gəlməsin barı (Q. B. Zakir, 4, 57).

“Bu şəkilçinin o dövrün mətbuatında bir sıra rus və Avropa sözləri ilə işləndiyinə tez-tez rast gəlinir. Məs: *Pristavlıq, konduktorluq, sekretarlıq, komandirlik, komandanlıq* və s. (4, 58).

Məs: İncinarlıq özü bir elmdə bihəddü hesab (Əzim Şirvani, 4, 58).

-lı⁴ şəkilçisi göytürk yazılı abidələrinin dilində təşəkkül dövrü keçirir. Hətta eyni bir mürəkkəb sifətin bir komponenti **-lığ, -lıg**; digər komponenti isə **-lı, -li** şəkilçisi ilə əmələ gələ bilər. Məs: *bəgli-bodunluğ*=bəyli-xalqlı. Qədim uyğur yazılı abidələrinin dilində isə **-lı⁴** şəkilçisi artıq təşəkkül tapmışdır. Ə. Rəcəbli-nin fikrincə, şəkilçidən son samitin düşməsi prosesi çox-çox əvvəl başlamışdır. Göytürk dilində **-lığ, -lıg** şəkilçisi ilə düzələn sözlər **-lı²** ilə düzələnlərdən xeyli çoxdur (16, 315). Göytürk dilində **-lı, li** şəkilçiləri sifət əmələ gətirsə də, bu sifətlərdən heç biri təyin funksiyasında işlənmir.

Qədim uyğur yazılı abidələrində isə **-lı, li** şəkilçili sözlər öz sifətlik vəzifəsini yerinə yetirir. Məs: ini “kiçik qardaş”-*inli* “kiçik qardaşlıq”; buka “buğa”-*bukalı* “buğalı”; bəg “bəy”-*bəgli* “bəyli”; tün “gecə”-*tünlü* “gecəli” və s.

A. Kerimov XIII əsr mətnlərində 4 variantlıdır. **-lı, -li, -lu, -lü-**, Seyfi Sarainin “Gülüstən bit-türkü”ndə, Xarəzminin “Məhəbbətnamə”sində isə yalnız 3 **-lı, -li, -lü** – variantlarında rast gəlinir. Məsələn: *aqçalı* “pullu”; *sakallı* “saqqallı”; *bilikli* “bilikli”; *munlı* “qəmli” ; *açıq sözlü*, *ağu tilli* karı (Seyfi Sarainin “Gülüstən bit-türkü”); *erinli* “dodaqlı”, *körklü* “gözəl” (Xarəzminin “Məhəbbətnamə”).

Bir sıra başqa türk dillərində **-lı⁴**-şəkilçisinin olmaması və onun vasitəsilə düzələn sözlərdəki mənənin **-lıq⁴** şəkilçisi vasitəsilə düzəldilməsi **-li**-şəkilçisinin nə qədər qədim olduğuna baxmayaraq, **-lıq-** şəkilçisindən törədiyini göstərir .

-lı⁴- Qazi Bürhanəddin divanında bu şəkilçinin **-lu, -lü**-variantları işlənmişdir.

Məs: Bu yaralı könlümə bu dəxi həm himayətdür,

Bən xo sənə bağluyam, bu dam ilə danə(14, 103) .

Divanda **-lu-** şəkilçisi isimlərlə yanaşı sifətlərə də artırılır.

Məs: Əksüklüyisəm aşiqünəm, ey şəhi-kamil,

Artux nəzəri sən qılasın kəmə gərəkdür (14, 102).

“Gülüstan bit-türkü”ndə *lik*(*lik, luk, lük, luğ*), Xarəzminin “Məhəbbətnamə”sində isə yalnız *-lik*(*lik, lük*) variantlarına rast gəlinir. Məsələn: *yamanlık*; *beglik*; *kulluk* “güllük”; *kavunluk* “yemişlik” (Seyfi Sarainin “Gülüstan bit-türkü”); *yırğaklık* (Xarəzminin “Məhəbbətnamə”).

Bu şəkilçinin Qazi Bürhanəddin Divanında 5 semantik mənə qrupunda adlar yaratdığı qeyd olunur. Müasir Azərbaycan dilində bu mənə qruplarının sayı 12 dir. Bu şəkilçi kumik dilində 4(6,83-85), noqay dilində 6, başqırd dilində 4, oyrot dilində 3 mənə qruplu sözlər yaradırlar. Divanda bu şəkilçinin aşağıdakı variantlarına rast gəlinir: *-lix, -lığ, -lig, -lik, -lux, -luğ, -lüğ*.

Məs: Eşq əhli bəni taşladı bənzüm sarlıluğü için,

Yaşımı döndərdürü çana kim yanağüm rəngin ola (14,97).

*-lik*⁴ şəkilçisi də Nəsiminin dilində aktiv şəkildə işlənmişdir və əsasən sifət köklərinə artırılaraq mücərrəd mənalı sözlər əmələ gətirmişdir.

Ayrılıqdan yar mənim bağrım büryan eylədi.

Özünü hər yana saldı, məni bir yan eylədi. (Nəsimi) (2,166).

Ad düzəldən *-luq*⁴ şəkilçisi Məhəmməd Füzulinin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir.

Bizdə *ikilik* nişanı yoxdur,

Hər birinin özgə canı yoxdur.

Bu qanlılığa qılıbdır iqrar,

Mən eyləmişəm bunu giriftar. (2, 374).

Bu ad düzəldən məhsuldar şəkilçidən Əmani və Məsihi yaradıcılığında da geniş istifadə olunmuşdur.

Aşiqi-bitabə yoxdur *xırlıqdan* hiç ar. (Əmani), (3,136).

Qılmasun bimarlıq mahi-cəmaluni həlal. (Məsihi), (3, 136).

*-luq*⁴ şəkilçisi tarixən daha çox mücərrəd anlayışları bildirən sözlərə qoşulub mücərrəd mənalı isimlər törətmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, ədəbi dilin inkişafında aparıcı rol bədii üsluba məxsus olmuşdur. “XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində *-luq*⁴ şəkilçisi ilə yaranan sözlər diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə həm klassik ənənələrdən gələn sözlərin, həm də canlı danışq dili, xüsusilə, məişət sözlərinin (geyim, yemək adları) *-luq* şəkilçisi ilə düzəlmiş formalarına təsadüf olunur”(3, 289). Bu dövrdə Vaqif tərəfindən xalq arasında işlənən *-dizlik, ətəklik, arxalıq, başlıq, yaxalıq-* kimi sözlər şeirə gəlmiş, eyni zamanda *üzlük, tellik, çarqatlıq, boyunluq-* kimi yeni sözlər yaranmışdır (3, 289).

Əvvəl gözəllərdə gərəkdir *çağlıq*,

Ondan sonra ola *sadəlik, ağılıq*,

Nə ağızında yaşmaq, üzündə *yaylıq*,

şəkilçidir. Bu şəkilçi türk dillərinin qədim dövrlərində samit-sait-samit fonetik tərkibində işlənmişdir. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə artıq sonuncu samitini itirməyə başlamışdır. Göytürk yazılı abidələrinin dilində bu şəkilçinin həm *-liğ,-lik*, həm də *-li,-li* şəklində işlənməsi bu fikri sübut edir. Müasir oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçi son samitsiz işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində *-liğ,-liğ* şəkilçiləri adlara artırılıb aşağıdakı mənaları ifadə edən sifətlər əmələ gətirir. Məs: ton “don”-ton*liğ* “donlu”, yarak “yaraq”-yarak*liğ* “yaraqlı”, at *-atliğ* “atlı, süvari”, kedim “geyim”-kedim*liğ* “geyimli”, ev-*evliğ* “evli” (11, 314).

Qədim uyğur yazılı abidələrində də bu şəkilçiyə geniş şəkildə rast gəlinir. Əsasən adektiv mənəli sözlər yaradır. Məs: ağul*luğ* “zəhər qabı”, biliql*liq* “bilikli”, kücl*lük* “güclü”, cecekl*lik* “çiçəklik”, kadğul*luk* “ağrı, kədər”, kopkınıl*lık* “qorxunc”, tür*lük* “müxtəliflik” (17, 20).

R. Əsgər də *-liğ,-liğ,-luğ,-lüg* şəkilçisinin işləndiyini qeyd edir. Alim bu şəkilçiyə Orxon-Yenisey abidələrində həm *-liğ,-liğ*, həm də *-li,-li* variantlarında təsadüf edildiyini yazır. Məs: kağan*lık*, bəgli (1,152). “Divanda” işlənən bu şəkilçi müasir dilimizdəki *-li, li,-lu,-lü* şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Coğrafi məntəqə, tayfa adı bildirən isimlər meydana gətirir. Məs: Bakırl*liğ* “Balasağuna yaxın bir yer adı” (1, 152), çaruk*luğ* “oğuzlardan bir boyun adı”, ulayund*luğ* “bir oğuz boyu” (1, 153).

M. Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən *lik⁴* şəkilçisi mücərrədlik bildirən, mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən substantiv isimlər yaradır. Məsələn: akılı*lık* “cömərdlik”, adaşlı*lık* “dostluq”, isig*lik* “sevgi, məhəbbət, eşq”, üzütl*lük* “xəsislik” və s.(1,152); əşya bildirir: aşı*lık* “buğda”, yanlı*lık* “heybə”, əlig*lik* “əlcək”, otlu*lık* “axur”, tünq*lük* “baca, və s. (1, 152); bir şeyin miqdarca çox olduğunu, yetişdiyi məkanı və ya saxlandığı yeri bildirir, ümumən atributiv isim yaradır. Məsələn: yağaklı*lık* “qoz bitən yer, cevizlik”, sögüt*lük* “söyütlük”, tavarlı*lık* “mal qoyulan yer”, təmür*lük* “dəmir əridilən yer” və s. (1, 152); zaman bildirir: Məs: çərli*lık* “vaxt” –bu çərlikdə gəl- bu vaxt gəl, künl*lük* “gündəlik” və s.; cisim və əşyalara məxsus əlaməti əks etdirən substantiv isimlər yaradır. Məs: katığlı*lık* “sərtlik”, çökütl*lük* “boyda balacalıq” və s.

Qaraxanlı türkçəsində də *-lik⁴* çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Məsələn: ağılı*lık* “xəzinə”, alplı*lık* “qəhrəmanlıq”, amull*lük* “sakitlik”, laylı*lık* “zənginlik” və s. (15,14).

Qaraxanlı türkçəsində də görünən *-liğ,-liğ,-luğ,-lüg-* şəkilçisi əsasən sifət düzəltməyə xidmət edir. Və əlbəttə ki, bu şəkilçi isim düzəldən *-lik⁴* şəkilçisindən fərqli mövqeyə malikdir. Məsələn: azıqlı*ğ* “cəsarətli”, körkl*lüğ* “gözəl” (15,15). Bu şəkilçi Qaraxanlı türkçəsində *-li⁴* şəkilçisinin funksiyasında işlənir.

A. Kerimov bildirir ki, XIII əsr abidələrində bu şəkilçi 8 variantda işlənir-*lik* (*lik, luk, lük, liğ, liq, luğ, lüq*) XIV əsr türk abidəsi olan Seyfi Sarainin

XI-XII əsr abidələrinin morfologiyasını tədqiq edən X. Niqmatov bu əsrlərə aid Yusif Xan Hacibin “Kutadğu bilik”, M. Kaşğarlımın “Divanü lüğət-it türk”, Əhməd Yuqnaşinin “Xibatül Xakoyik” əsərlərində *-çt*⁴ sözdüzəldici şəkilçinin çox aktiv mövqeyə malik olduğunu göstərir (13, 168).

Bu şəkilçi XVI əsr abidəsi olan “Şühədnamə”nin dilində *qonaqçı* və *düşmənçi* kimi sözlərdə də işlənmişdir (9, 5).

XIX əsrdə bu şəkilçi əsasən peşə, məşğuliyyət bildirən isimlərin tərkibində rast gəlinir. Məsələn: “Boyaqçıya, başmaqçıya, dərziyə nə vaxtadək olacağıq ikiqat (4, 54) (Q. Zakir).

“Şamdan: Səndə...m...m...bir ya iki abbası pul olarmı faytonçuya verim” (4, 54, N.Nərimanov).

XIX əsrin ədəbi dilində *-çt*⁴ şəkilçisi Azərbaycan dilinin öz sözlərinə və alınma sözlərə əlavə edilməklə yeni mənalı və müasir dilimizdə işlənməyən sözlər düzəltmişdir. Məsələn: *daşçı* (daşyonan), *bağçı*, *oyunçu*, *fabrikaçı*, *postəçi*, *tiyaturçı*, *muzikçi*, *cavahirçi*, *motalçı*, *kitabçı* və s.

Məsələn: “Yerdən qalxıb gəldim gördüm ki, tezdən sığırcıya, buzovçuya rast gəlib aparmasın” (4, 55) (M. F. Axundov).

Himmət və qeyrətimin mahir nərdçisi bunu qəbul etmədi (4, 55); (M. Adıgözəl bəy).

XX əsrin əvvəllərində *-çt*⁴ şəkilçisi vasitəsilə “teatrçı, daşçı, əlifbaçı, fabrikaçı, kapitalçı, abunəçi, mədəniyyətçi, tibbiyyəçi, malikənəçi, ənənəçi, əməkçi, proqulçu, cəbhəçi, bayramçı, dialektikçi, zərərçi, artelçi, mahnıçı, fitnəçi, kitabçı, nəzəriyyatçı, tankçı, gestapoçu, vətənçi, bombardmançı (5, 313).

“1929-cu ildə Vəli Xulufunun tərtibi ilə çap olunmuş “İmla lüğəti”ndə də *-çt*, *-çt* şəkilçisi ilə düzəlmiş elə sözlər vardır ki, müasir ədəbi dil baxımından qeyri-təbii görünür və həmi sözlər hazırda *-çt*, *-çt*, *-çt*, *-çt* şəkilçisi ilə işlənmir. Məsələn: *xəyalçı*, *dişçi* və s. Bu sözlər müasir Azərbaycan dilində “xəyalpərəst, diş həkimi”- şəklində işlənməkdədir” (5, 314).

*-lik*⁴ şəkilçisi Orxon –Yenisey abidələrində samit-sait-samit tərkibində işlənir və adlardan həm isim, həm də sifət əmələ gətirir. Məs: *bəy-bəqlik*; si “təmiz”-*silik* “bakirə”; buğra “erkək dəvə”-*buğralıq* “erkək dəvəliyə yarayan” (11, 313).

Y.Məmmədov bu şəkilçinin abidədə çox nadir halda isim düzəltməyə xidmət etdiyini söyləyir. “Tabğac qağanta *beğlik* urı oğlın, qul boltı (9,5). Bu şəkilçi “Fəlname” kitabəsində də rast gəlinir. Məs: *beğlik*, *adğırılıq*, *buğralıq* və s. XIII-XIV əsr abidələrində bu şəkilçi getdikcə daha məhsuldar olmuşdur.

Orxon-Yeniseydə *-liğ*, *-lig* şəkilçisi sifət düzəltmədə fəal iştirak edir. Bu şəkilçini *-lik*⁴ şəkilçisi ilə qarışdırmaq olmaz. A.M.Şerbaka görə *-luq*, *-lik* və *liğ*, *-lig* - şəkilçiləri fərqli şəkilçilərdir. Uyğur abidələrində *-liğ*, *-lig* və *-li*, *-li* - şəkilçiləri paralel olaraq eyni funksiyada iştirak edirlər. Ə.Rəcəbliyə görə də bu ayrı bir

çünkü həmin dövrdə bu cür anlayışlar və sözdüzəltmə üslubu ümumən olmamışdır”(1, 151).

XIV əsr türk ədəbi abidələri olan Qütbünün “Xosrov və Şirin”, Seyfi Sarainin “Gülüstan bit-türkü”, Xarəzminin “Məhəbbətnamə” əsərlərinin dili üzərində tədqiqat aparmış qazax dilçisi Kerimov Ajibay *çit*⁴ şəkilçisinin hər üç abidədə işləndiyini qeyd etmişdir. Lakin hər üç abidədə bu şəkilçi iki variantda *-çit*, *-çit* şəklində qeydə alınmışdır. Məsələn: *eqinçit* “əkinçi”, (Seyfi Sarainin “Gülüstan bit-türkü), *küzətçit*, *yalğançit* “yalançı”(Qütbü “Xosrov və Şirin”) (10, 10).

«Özbək dilinin tarixi qrammatikası» əsərinin müəllifləri F. Abdurrahmanov və Ş Şukurov XIII və XIV əsr özbək abidələrində *-çit*⁴ şəkilçisinin iki variantının – *çit*, *-çit*-nin geniş şəkildə işləndiyini qeyd etmişdir. Məs:

Ul koyçit anlar birlə bardı.(Tafsir)

Zindançit urmaknı unamak erdi.(Rabğuzi XIV əsr)

*-çit*⁴ şəkilçisi Nəsiminin dilində də aktiv şəkildə işlənmişdir.“Bu şəkilçinin ilkin mənası sözlərə sənət(peşə) məzmunu anlatmaq olmuşdur”(2,165).

Çü gördün güllər açılmış sucilər qeybə içilmiş,

Bulara qonşu bir dəxi nuş etdik, içdük ol camda. (Nəsimi) (2,165).

Bu şəkilçinin məşğuliyyət mənası ifadə edən nümunələri də Nəsiminin şeirlərində rast gəlinir:

Çüni ayı gətirdi-çərxə ruxün,

Ey oyunçit qəmər, xoş oynarsa. (Nəsimi) (2,165).

Bu addan ad düzəldən məhsuldar şəkilçi ilə düzələn sözlərdən Füzulinin və Əmaninin yaradıcılığında da geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Vər yolçu isən, oturma qatıl,

Əzm eylə, gözəl bir özgə mənzili. (Füzuli).

Tüşdü yol aslançinin eyvaniğə. (Əmani,3, 138).

Q. Bürhanəddinin dilində bu şəkilçinin yalnız *-çit*, *-çit*- variantı işlənib. Bu variant müasir Azərbaycan dilində işlənmişdir. Lakin Türkiyə türkçəsində bu variantda rast gəlinir. *-çit*⁴ şəkilçi ilə yaranan sözlər divanda daha çox məcazi mənada işlənmişdir. Məs:

Oğri gözi, yağmacı qaşı, ləbləri xunxar,

Hüsnü çərisi içində ya yasağı nə imiş (14, 101).

XV əsr məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin yaradıcılığında *-çit*, *-çit*- variantları ilə düzəlmiş həddindən artıq çox düzəltmə söz işlənmişdir. Məs: *korçit*, *suvçit*, *xazinaçit*, *axtaçit*, *kuşçit*, *kazçit*, *turnaçit*, *kiyikçit*, *tavuşkançit* və s. (Əlişir Nəvai “Maxbubul kulub”). Gördüyümüz kimi, Ə. Nəvainin dilində bu şəkilçi əsasən heyvan adlarına artırılıb bu heyvanlarla məşğul olan sənət adları vardır.

Türk dillərində addan ad düzəldən ən məhsuldar şəkilçilərdən biri və bəlkə də birincisi *-çɪ* şəkilçisidir.

Bu şəkilçiyə Orxon Yenisey abidələrində də tez-tez rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, qədim Göytürk dili addan ad düzəldən şəkilçilərlə çox zəngindir. "...alınma şəkilçiləri çıxmaq şərti ilə qədim türk yazılı abidələrinin dili adlardan ad düzəldən şəkilçilərin inkişafına, sayına və onların yaratdığı leksik-semantik mənaların zənginliyinə görə müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta onların bəzilərindən xeyli üstündür, həm də ədəbi dil ənənəsi olmayan, son əsrdə (XX yüzillikdə) yazı, ədəbi dil ənənəsi yaradan türk dillərindən deyil, çoxəsrlik yazı mədəniyyəti və ədəbi dil ənənəsi olan bəzi türk dillərindən üstündür" (11, 311).

-çɪ şəkilçisi Göytürk dilində 2, qədim uyğur dilində isə 4 variantda işlənir. Məs: bədizçi "nəqqaş", tamğaçı "möhürdar", elçi "səfir", yağıçı "sərkərdə" (1, 152).

Orxon-Yenisey abidələrindəki isimləri tədqiqatə cəlb etmiş Y. Məmmədov da bu şəkilçinin abidələrdə geniş şəkildə işləndiyini söyləmişdir. "...ayğucusı bilge ermış (onun məsləhətçisi ağıllı idi). Bu şəkilçi mürəkkəb şəkilçi olan *-ğuçi, güçü* şəkilçisinin tərkibində də işlənir. Məs: ayğuçı (məsləhətçi), itgüçü (9, 5).

Qədim uyğur dilində də bu şəkilçi aktiv halda işlənmə dairəsinə malik olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 4 variantda işlənmişdir. Məs: öməkçi (borclu), ölümçü (adam öldürən), körküçü (baxıcı), yolçı, yadçı (cadugər), yad-cadu deməkdir (7, 19).

Prof. N. Hacıeminoğlu Qaraxanlı türkçəsini tədqiq edərkən bu şəkilçinin o dönmədə də çox geniş şəkildə işlənmə tezliyinə malik olduğunu qeyd etmişdir. Məsələn: alçı "hiyləgər", asırğçı "hər şeydən fayda gözləyən", sakçı "növbətçi", ölütcü "qatil", koyçı "çoban" və s. (15, 14).

R. Əsgər *-çɪ* ad düzəldən şəkilçinin Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsərində ikivariantlı *-çɪ, -çi-* şəkildə olduğunu qeyd etmişdir (1, 151). R. Əsgər bu şəkilçinin divanda müəyyən peşə və sənət sahibi bildirən şəxs adları: Məs: yiçi "dərzi", ayakçı "təmirçi", ətükçi "pinəçi", börkçi "papaqçı" və s. (1, 151); məşğuliyyət adları: Məs: işçi "işçi", avçı "ovçu", timçi "şərabçı" və s.; vərdiş və xasiyyət bildirən sözlər: Məs: külgqçi "güləyən, zarafatçı", umduçı "dilənçi" və s. (1, 151); rütbə və vəzifə adları: Məs: okçı "oxçu", ağıçı "ipək qumaşları qoruyan, gözləyən adam", yumışçı "mələk", eşkinçi "qasid, poçtalyon" (1, 151); fəaliyyət, hərəkət, proses bildirən sözlərə artırılaraq bunlarla əlaqədar isimlər yaratdığını: muyançı "vasitəçi", tapuğçı "xidmətçi", ötükcü "minnətçi" və s. qeyd etmişdir (1, 151).

"Müasir dilimizdən fərqli olaraq Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsərində *-çi, -çɪ* şəkilçisi saylardan (məsələn: milyonçu, beşinçi və s.) və yer adlarından (məsələn: Dəvəçi, Sabunçu, Qurbançı və s.) yeni isimlər yaratmışdır,

TÜRK DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA ADDAN AD DÜZƏLDƏN MƏHSULDAR ŞƏKİLÇİLƏR HAQQINDA (TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ ARAŞDIRILMA)

• QƏTİBƏ MAHMUDOVA*

Artıq bu danılmaz bir faktdır ki, türk dillərinin söz yaradıcılığında morfoloji yolla söz yaratma ən məhsuldarıdır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı öz rəngarəngliyinə görə nə fonetik, nə leksik, nə də sintaktik yolla söz yaratmayla müqayisə edilə bilməz.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi fonetik və leksik yolla söz yaratma prosesindən sonra təşəkkül tapsa da, şəkilçilər vasitəsilə söz yaratmanın tarixi tarixin qədim qatlarına gedib çıxır. Ə. Rəcəblinin fikrincə, morfoloji yolla söz yaradıcılığı sistemi bizim eradan əvvəlki minillikdə, hətta onun əvvəllərində, artıq formalaşmış, sistem şəklinə düşmüşdür (11, 312). Buna sübut kimi Orxon Yenisey abidələrində, qədim Uyğur yazılı mətnlərində mövcud olan mükəmməl sözdüzəldici şəkilçi sisteminin olmasıdır. Türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə reallaşır.

Bildiyimiz kimi, türk dillərinin söz yaradıcılığında iştirak edən sözdüzəldici şəkilçilər nitq hissələrinə münasibətinə görə belə təsnif edilir: ad düzəldən; fel düzəldən; zərf düzəldən şəkilçilər. Ad düzəltmə prosesi fel düzəltmə prosesinə nisbətən daha genişdir və fel düzəltməyə nisbətən qədimdir. Ümumiyyətlə, türk dillərində addan ad düzəldən şəkilçilər böyük və önəmli yer tutur. Onların sayı da türk dillərində çoxdur. Biz bu gün bu məqalədə yalnız bəzi addan ad düzəldən məhsuldar şəkilçiləri VI-VII əsrlərə aid Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər olan bədii nümunələrdə tarixi inkişaf yolunu izləyəcəyik. Türk dillərində bir neçə bəzi addan ad düzəldən şəkilçi var ki, onlar demək olar ki, bütün türk dillərində işlənir. Biz müxtəlif yazılı abidələri araşdırdıqdan sonra onların tarixi inkişaf yolunun bütün türk dillərində təxminən eyni olmaması qənaətinə gəldik.

---

* Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru - AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲

VARLIQ

Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Editor: M. Rıza HEYAT

Address: No. 2, 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2,
Shahrake Ghods, Tehran, I.R.IRAN

ISSN: 1023-7186

Web:

www.varliq.com

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت: ۱۶۰۰ تومان